

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Тексти (конспект лекцій)
з дисципліни «Історія, культура та ідентичність України» для студентів
усіх спеціальностей усіх форм навчання

2023

Тексти (конспект) лекцій з дисципліни «Історія, культура та ідентичність України» для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання / Укл.: М.В. Дедков, Г.І. Шаповалов, І.М. Спудка та ін. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2023. 67 с.

Укладачі: М.В. Дедков, професор, канд.іст.наук;
Г.І. Шаповалов, професор, д-р іст. наук;
І.М. Спудка, доцент канд.іст.наук;
Б.А. Бровко, доцент, канд.іст.наук;
В.М. Чоп, доцент, канд.іст.наук;
О.А. Чумаченко, доцент, канд.іст.наук;
Г.А. Сигида, ст. викладач.

Рецензент: Г. М. Васильчук, д-р іст. наук, професор, кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

Відповідальний за випуск: М.В. Дедков, професор, канд. іст. наук

Затверджено на засіданні кафедри українознавства та загальної мовної підготовки, протокол №1 від 31.07.2023 р.

Затверджено на засіданні Науково-методичної ради Гуманітарного факультету протокол № 1 від 21.08.2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Лекція 1. Вступ до курсу. Найдавніші часи, витоки української культури та ідентичності	5
Лекція 2. Чинники та механізми формування ранньомодерної національної ідентичності України (XIII – середина XVII ст.)	15
Лекція 3. Українська козацька держава /Військо Запорозьке/ (1648 – 1676 рр.) та остаточне утвердження в Україні ранньомодерної моделі ідентичності	28
Лекція 4. «Імперський період» в історії України. Початок українського національного відродження. Вплив українського менталітету на процес набуття української ідентичності	36
Лекція 5. Формування модерної української ідентичності за доби національно-визвольних змагань (1917 – 1923 рр.)	46
Лекція 6. Західна Україна в міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.)	54
Лекція 7. Суспільно-політичне та культурне життя України в часи «пізнього СРСР» (друга половина 40-х – перша половина 80 х рр.)	61

ВСТУП

Реформування освіти передбачає гуманітаризацію навчального процесу на основі поглибленого вивчення як історії, так і культурного надбання людства. Одне з головних завдань гуманітаризації – подолання диспропорції в співвідношенні професійної та гуманітарної підготовки спеціалістів. Вивчення суспільства через історичні та культурологічні процеси особливо важливе сьогодні, адже сприйняття його лише через економічні та політичні процеси збіднює людство.

Серед умов успішної розбудови державності України, її духовного відродження і, особливо це відчувається із початком повномасштабного вторгнення РФ до України 24 лютого 2022 р., важливе місце належить вивченню історії, національної та світової культури, а також цивілізаційної структури ідентичності українців: етнічної, національної, культурної, релігійної, політичної, громадянської, європейської та інші складових. Дисципліна «Історія, культура та ідентичність України» покликана відіграти виняткову роль у духовному прогресі суспільства, оскільки вона вивчає не тільки історичні процеси, витoki вітчизняної культури в різноманітних формах, типах і видах, а й виокремлення та становлення української ідентичності в історичній ретроспективі. Вивчення дисципліни «Історія, культура та ідентичність України» має надзвичайно важливе значення для збагачення та розширення гуманітарної підготовки студентів, формування творчо-інтелектуальної активності та наукового світогляду майбутніх фахівців, підвищення загальнокультурного рівня, формування високих моральних якостей шляхом засвоєння національних і загальнолюдських цінностей.

Лекція 1. Вступ до курсу. Найдавніші часи, витоки української культури та ідентичності

План

1. Україна в часи палеоліту та доісторичної епохи.
2. Трипільська цивілізація (IV – III тис. до н.е.): теорії походження та основні досягнення.
3. Українська античність (I тис. до н.е.): кочовики та елліни.
4. Матеріальна та духовна культура східнослов'янських союзів племен дохристиянської Русі.
5. Етнокультурна та етнополітична моделі ідентичності від найдавніших часів до Русі-України.

Метою лекції є характеристика найдавніших часів на території України, зародження естетичних уподобань від первісних часів до утворення Русі-України.

Завдання:

- визначити характерні риси кам'яного віку на території України;
- охарактеризувати основні досягнення трипільської культури («цивілізації»);
- з'ясувати особливості залізного віку на теренах України; взаємовпливи античної та кочової цивілізації;
- виокремити прикметні риси матеріальної та духовної культури свідних слов'ян;
- розкрити зміст етнокультурної та етнополітичної моделей ідентичності.

Терміни: анімізм, фетишизм, тотемізм, магія, «неолітична революція», «звіриний стиль», міста-поліси.

Література:

1. Відейко М. Україна: від антів до Русі. Київ: КРІОН, 2010. 240 с.
2. Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 216 с.
3. Українська та зарубіжна культура : підруч. для студ. вищ. навч. закл. 3-те вид. Київ: Центр учб. літ., 2010. 575 с.
4. Цивілізаційна історія України / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. Київ: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. 632 с.
5. Цивілізаційна ідентичність українства: історія та сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. редак.), О. Калакура. Київ: ІПіЕнД, 2022. 512 с.

1. Найдавніша історія людства вивчається передусім за даними археології та ділиться вченими на декілька епох залежно від змін археологічних культур.

Першою епохою був палеоліт - давній кам'яний вік. Оскільки це був найдовший період людства (від 1 млн. років до 10 тис. тому), умовно науковцями він розподіляється на: ранній (близько 1 млн. - 150 тис. років тому), середній (150 тис. - 40-35 тис.) і пізній (40-35 тис. - 10 тис.).

Перша людина з'явилась на території України в ранньому палеоліті - приблизно 890 тис. років назад (архантроп або пітекантроп), що доведено розкопками стоянок на Закарпатті (біля с. Королеве), у Донбасі (біля м. Амвросіївка), на Дністрі (с. Лука-Врублевецька). Тут археологами знайдено ручні рубила, скребла, колуни. Пітекантропи жили невеликими групами (первісне людське стадо, що базувалося на кровній спорідненості та групових формах шлюбу), пересувалися з місця на місце у пошуках їжі (збиральництво, випадкове полювання, канібалізм).

У часи середнього палеоліту первісні люди продовжували заселяти Україну. Чергове зледеніння спонукало людей пристосовуватися до нових умов, використовувати вогонь, який вони вже вміли добувати, інтенсивно заселяти печери, створювати примітивні житла. Вдосконалюються знаряддя праці: з'явилися гостроконечники, дротики тощо. Основним заняттям ставало колективне загінне полювання (на мамонтів, зубрів, коней, печерних ведмедів). Змінився антропологічний вигляд пралюдини – з'являється палеоантроп (неандерталець), більш досконала у порівнянні з пітекантропом істота. Найдавніші стоянки та рештки неандертальців знайдені у печерах Кіік-Коба та у с.Старосілля (Крим), біля с.Антонівки на Донеччині, с. Молодово на Дністрі тощо (понад 50 пам'яток). Первісне людське стадо та групові форми шлюбу зберігаються, але поступово еволюціонують у напрямку формування родової організації та виникнення парної сім'ї.

Докорінно змінилося життя на території України під час пізнього палеоліту. На зміну неандертальцю прийшов неоліт (кроманьйонець) - людина сучасного фізичного типу, «*homo sapiens*» (людина розумна). Всього в Україні виявлено понад 500 житлових пам'яток пізньопалеолітичного періоду (с. Мізин на Дісні, с. Межиріч на Канівщині). Знаряддя праці вдосконалювалися, поряд із кам'яними людина широко вживала кістяні, рогові та складні знаряддя - гарпуни, наконечники списів, голки тощо. У період пізнього палеоліту розвиваються первісні форми релігії (тотемізм, анімізм, фетишизм, магія), музичне (знахідки флейт, ударних інструментів), прикладне та образотворче мистецтво (оздоблені прикраси, печерний живопис, «палеолітичні Венери»).

Суттєві зміни сталися в епоху середнього кам'яного віку мезоліту (X-VI тис. до н.е.). Останній льодовик в Європі розтанув, що призвело до

збільшення кількості водних джерел та необхідності їх опанування. Клімат пом'якшав, тваринний світ набув сучасних характеристик (зникли мамонти та шерстисті носороги, з'явилися дрібні і більш рухливі тварини). Люди удосконалили знаряддя праці (з'явилися мікроліти), винайшли лук і стріли, розпочали використовувати човни та плоти, різноманітні пристосування для ловлі риби. Тип господарювання залишається привласнюючим (колективне загінне полювання замінюється індивідуальним, поширилося рибальство, зберігалось збиральництво). Розпочалося приручення диких тварин - собаки, пізніше - свині та бика. Мезолітичні пам'ятки знайдені на території всієї України (близько 1000), серед них стоянки Фатьма-Коба у Криму, родові могильники у с. Василівка та с. Волоське у Дніпропетровській області, культова печера у с. Баламутівка на Буковині.

В епоху нового кам'яного віку неоліту (VI-IV тис. до н.е.) відбулася вирубнича або «неолітична революція» - перехід від привласнюючої форми господарювання до відтворюючої (поява землеробства і скотарства). Цей процес тривав багато століть із суттєвими особливостями в різних регіонах. Головними зерновими культурами були ячмінь, жито, пшениця, просо. З'явилися нові знаряддя праці, пов'язані з новими видами господарства - зернотерки, серпи, мотики тощо. Розвивалася далі обробка дерева, каменю й кістки. Домашніми тваринами стають корови, вівці, кози. З'явилися гончарство, прядіння та ткацтво. Поступово розпочинався процес відокремлення скотарства від землеробства, тобто відбувався перший суспільний розподіл праці. В ідеологічній сфері слід відзначити перехід первісних форм релігії до землеробських і скотарських культів. Досягнення неоліту прискорили перехід до осілого способу життя.

2. Наступний період - добу енеоліту (4-3 тис. до н.е.) характеризує трипільська культура. У 1893 р. археолог В. Хвойко проводив розкопки в Києві на вулиці Кирилівській, і ці знахідки були відмінні від знайдених раніше. Незабаром, у 1896 році В. Хвойка проводить розкопи і в с. Трипілья, де виявляє пам'ятки тієї ж культури, що й знайдена ним у Києві. Звідти, від назви села, і пішла назва культури – трипільська.

Існують різні думки щодо походження трипільської культури. За В. Хвойкою, наприклад, це було автохтонне населення (предки слов'ян), що жило на території Середньої Наддніпрянщини. Чи є така думка абсолютно вірною? Адже автохтонна культура, яка існувала до трипільської, була відкрита лише у 40-50х роках ХХ століття українським археологом В. Даниленком, і лише тоді стало можливим говорити про її спорідненість з трипільською. Крім того, за П. Третьяковим, праслов'яни у IV-III тисячоліттях до н.е. існували на північніших землях. Тому, напевно, гіпотеза В. Маркевича та В. Даниленка, за якою місцеві племена дністровського

варіанту буго-дністровської культури були швидко асимільовані боянськими (балкано-дунайськими) прийшлими племенами, і трипільська культура - не що інше, як синтез цих двох культур, здається більш ймовірною. Внесок до цієї теорії зробив і В. Збенович, який досєднався до думки своїх попередників, але доводив відсутність впливу буго-дністровської культури, що також цілком можливо.

Крім такої, можна виділити ще одну гіпотезу. На думку Ф. Біляшівського, О. Спіцина та В. Городцова, «культура проникла з півдня через Егейське та Мармурове моря з берегів Малої Азії або через Середземне море з Фінікії або Єгипту, і в розмальованій кераміці відчувається вплив Сходу». За радянських часів, історик М. Марр стверджує, що предками трипільців є пелазги, які прийшли з Північного Кавказу Чорним морем, а до того ще були "сусідами" етрусків, що мешкали на території Південного Кавказу.

Трипільське населення займало територію України від Подніпров'я до Західного Поділля й Західного Побужжя, розташовуючись здебільшого на підвищеннях, серед урожайних земель. Будівлі — наземні прямокутні будівлі «на стовпах» із дерева й глини, різної величини, долівка яких часом на дерев'яному підкладі, мащена кількома шарами глини, а стіни плетені з пруття між дубовими стовпами й обмазані глиною. На дубових стовпах — чотирихилий дах будинку, вкритий соломною чи очеретом з діркою для диму. Основною формою господарювання у трипільців було примітивне хліборобство з вирощуванням пшениці, ячменю, проса, можливо жита та приселищний тип тваринництва.

Про рівень матеріального і культурного розвитку трипільців свідчить їх керамічне виробництво. Посуд трипільців можна розділити на дві великі групи: кухонний і столовий. Кухонний був простим за формою, з нанесеним небагатим орнаментом. Значно досконалішим був столовий посуд. Для його виготовлення використовувалася якісніша глина, цей посуд добре випалювався. Орнамент на столовому посуді більш вишуканий. Серед орнаментальних знаків зустрічаються зображення людей і тварин. Із розвитком культури змінюється форма посуду, орнаментальні мотиви, поєднання фарб. Композиції розпису різноманітні: зображення звірів, птахів, рослин, людей, зміїв, хрестів.

У трипільців особливого розвитку набула глиняна пластика. Більшу частину її складають жіночі статуетки з випаленої глини, знайдені майже у всіх поселеннях. У них підкреслені форми жіночої фігури, зображення голови схематичне. Часто статуетки прикрашені врізаними лініями, наколами, фарбами.

Відтворити картину первісних уявлень трипільців можна з нових досліджень цієї культури. Існування трипільців відповідало кліматичній фазі атлантики, і початок цієї культури збігся якраз з істотними зрушеннями в

сонячній системі. Тому можна твердити: трипільське населення мало вже усвідомлювати періодичність глобальних криз і катаклізмів як загибель старого і зародження нового. І декілька сюжетів з їхньої міфології доводять це. По-перше, це стосується давнього вірування про звіра, який ковтає сонце. Хто ж був цим звіром, не дуже ясно. Можливо, це вовк, як, наприклад, в гальській міфології чи скандинавських сагах. Та скоріше всього, це була змія, яка, до речі, символізувала не тільки кінець, а й відродження світу в новій, вищій якості. Також змія символізувала жіночність. З цього ми можемо сказати, що у трипільців було циклічне уявлення про час. Вони представляли його собі як безкінечну дорогу, що рухається навколо центру Всесвіту. Цим, мабуть, і пояснюється спіральний орнамент трипільців, де спіраль символізує такий шлях.

3. Першим етнічним утворенням на території України, про яке залишилася згадка у писемних джерелах, були кіммерійці (IX - пер. пол. VII ст. до н.е.). Вони стали першим народом на території України, що мав власну назву. Про них згадується в поемах відомого давньогрецького поета Гомера, зокрема в «Одіссеї», у творах Геродота, в асирійських джерелах.

Походження кіммерійців остаточно не з'ясоване. Існують думки, що:

- кіммерійці були корінним населенням України;
- кіммерійці прийшли на територію сучасної України з Кавказу;
- прабатьківщиною кіммерійців було Нижнє Поволжя;
- кіммерійці належать до фракійського етносу.

Проте майже всі науковці поділяють думку, що кіммерійці були іраномовними племенами.

З ранніх часів у кіммерійців склалася рабовласницька держава, були сформовані великі військові загони, на чолі яких стояли царі та вожді. Вони вели грабіжницькі війни з сусідами для захоплення їхнього майна. Давні джерела сповіщають про могутню кіммерійську кінноту, озброєну залізними мечами, луками та стрілами, бойовими молотами та булавами. Кіммерійці здійснювали завойовницькі походи в Малу Азію, де воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. У постійних війнах слабшала кіммерійська держава.

Більшість кіммерійців вела кочовий та напівкочовий спосіб життя, тому їх поселення були, як правило, короткотривалими. Гомер згадує цей народ як «уславлених кобилодойців, молокоїдів убогих, над усіх на землі справедливих». Проте вони були не лише скотарями, а й хліборобами. Для деякої частини кіммерійського населення саме хліборобство було головним заняттям.

Внаслідок могутньої навали скіфських племен кіммерійці були витіснені з Причорномор'я, частина з них мігрувала, частина - асимільована скіфами. Велика територія на півдні між Доном та Дунаєм, де розселилися скіфи,

отримала назву Скіфія. Геродот, який відвідав цю країну, залишив відомості, що цей кочовий народ поділяється на скіфів-скотарів, скіфів-орачів, царських скіфів та скіфів-кочовиків.

На чолі скіфської рабовласницької держави стояли племена царських скіфів. Вони вважали всіх інших скіфів та підлеглі їм нескіфські племена своїми рабами. У VII-VI ст. до н. е. царські скіфи поділялися на три племінні союзи, кожен з яких очолював цар, тому можна сказати, що на чолі Скіфії в цей час стояли три царі. У IV ст. до н. е. влада над усіма скіфами зосередилася в руках одного царя — Атея. Йому належала вся військова, політична та судова влада. Крім того, він частково виконував функції верховного жерця. Влада царя обожнювалася. За його правління було започатковано карбування скіфської монети, розпочалося завоювання Балкан.

Скіфська держава мала дві столиці. Спочатку головним містом Скіфії було Кам'янське городище, що на Дніпрі, а згодом стало місто Неаполь. Скіфська держава поділялася на округи (номи), на чолі яких стояли вожді, призначені царем. На III ст. до н. е. припадає занепад скіфської держави.

У III ст. до н. е. — III ст. н. е. панівне становище в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї посідають сармати. Тогочасна назва Північного Причорномор'я — «Скіфія» — зникає з праць античних істориків. Натомість виникає назва «Сарматія», яка, проте, була лише географічним окресленням території, на якій проживала група племен, що прийшли з Волги й мали спільне зі скіфами іракомовне походження.

Наймогутнішими сарматськими племенами були язиги, роксолани, аорси, сіраки та алани. Однак не всі вони одночасно з'явилися в Північному Причорномор'ї — одне плем'я змінювало інше в міру просування попереднього на захід. Першими на території сучасної України з'явилися язиги, слідом за ними — роксолани тощо. У II ст. н. е. на теренах сучасної України з'являються алани. Підпорядкувавши собі інші сарматські племена, вони поступово просунулися до Дунаю. Назва «сармати» була замінена на назву «алани».

Особливість сарматського суспільства полягала у збереженні пережитків матриархату, оскільки велику роль відігравали жінки. Не випадково грецькі історики називають сарматів «підданими жінок». Геродот повідомляє, що сарматські жінки були рівноправними з чоловіками, їздили верхи, полювали, брали участь у боях. Інколи вони виконували функції жриць.

Велику роль у політичному житті сарматів відігравала військово-племінна верхівка. Широко використовувалася праця рабів. Історики вважають, що сармати в політичному розвитку не перейшли до утворення держави.

На початку нашої ери (близько IV ст. н. е.) сармати були витіснені з території України готами та гунами. На думку вчених, гунам удалося

асимілювати деякі сарматські племена, культурні традиції сарматів прищепилися в антів.

У другій половині VII ст. до н.е. у Північному Причорномор'ї починається еллінська колонізація. Основними осередками античної цивілізації стали Борисфеніда, Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Феодосія, Фанагорія та інші міста.

З'ясовуючи причини грецької міграції, вчені сформулювали наступні: 1) демографічну (демографічний вибух зумовив перенаселення у материковій Греції); 2) аграрну (нестача землі у метрополії штовхала до освоєння нових територій); 3) торговельну (пошуки ринків збуту); 4) сировинну (греки шукали, насамперед, продукти і джерела сировини); 5) воєнну (до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів); 6) соціальну (невсучаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати); 7) етнічну (етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним і тому міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель).

Засновані спочатку містами малоазійського узбережжя, ці поселення невдовзі стали незалежними державами (VII-I ст. до н.е.), а пізніше опинились під протекторатом Риму (I ст. до н.е. – III ст. н.е.). Найбільшого розквіту держави досягли у VI-IV ст. до н.е. У V ст. до н.е. за царя Мітрідата Євпатора виникає Боспорське царство зі столицею у Пантікапей.

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – поліс, який включав як власне місто, так і сільськогосподарську округу (хору). За формою правління міста-держави, крім Боспору, були республіками: демократичними (де вирішальну роль у житті народу відігравав демос) або аристократичними (де влада фактично належала рабовласницькій аристократії). Верховна влада в місті належала народним зборам, виконавча – колегіям і магістратам, обраним відкритим голосуванням. Управління містом здійснювала колегія архонтів з п'яти осіб. За винятком рабів, іноземців та жінок, всі жителі міста мали широкі політичні права.

Основою грецького господарства Північного Причорномор'я були: землеробство, виноробство, рибальство і переробка риби, яка потім вивозилась до Греції. Високого рівня досягли ремесла – ткацтво, гончарство, обробка металів. Торгівля велася у двох напрямках – з Грецією і з північними сусідами (скіфами та сарматами).

Проте на зламі IV-III ст. до н.е. міста-держави вступають в епоху кризи. Внутрішні суперечності, криза рабовласницької системи господарювання, відсутність військової сили, загарбницькі дії скіфів у Криму – все це зумовило падіння міст і ослаблення впливу греків у Північному

Причорномор'ї. А упродовж III-IV ст. н.е. під ударами готів і гунів античні міста-держави припинили своє існування.

Тисячолітня історія античної цивілізації у Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки: грецькі переселенці передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, залучили його до товарно-грошових відносин; на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України; розгорнувся процес урбанізації Причорномор'я.

4. Період раннього середньовіччя для Центральної і Східної Європи — це час формування великих слов'янських об'єднань, зародження й утвердження слов'янських держав, формування слов'янських мов і національних культур.

Перші письмові свідоцтва про слов'ян, венеців або венеців, ми отримали саме від римських авторів Плінія Старшого, Тацита й Птолемея. У період Великого переселення народів (IV – VI ст.) виокремлюється потужна слов'янська течія (V ст.), що з часом розгалужується на три потоки, серед яких східнослов'янська група, до якої власне й належать праукраїнці.

Уже в V—VI ст. на території сучасної України сформувалось два великих слов'янських об'єднання — склавини та анти.

Основою економіки антських племен було орне землеробство з відповідним набором реманенту: сохи, плуги із залізними наконечниками, серпи та кам'яні жорна для виготовлення борошна. Поряд з хліборобством існувало тваринництво у формі приселищного стада. Археологи знаходять також і ремісничі майстерні — залізоробні, ковальські, гончарні. З ремесел були поширені виготовлення заліза та металообробка. До VIII ст. рівень залізоробних горнів та ковальського реманенту був ще недосконалим. Хоча якість отриманого металу (криці) була невисокою і потребувала додаткової обробки, проте вона цілком була придатна для виробництва основних знарядь праці, предметів побуту, зброї.

З VIII ст. у слов'янських племен спостерігається деяке піднесення ремесла. Відбувається відокремлення металургії від ковальської справи, з'являються невеликі виробничі центри. Нова технологія, під впливом алано-болгарських племен Хазарського каганату, вела до подальшого підвищення продуктивності праці, зростання диференціації та спеціалізації виробництва, прогресу всієї економіки.

Одним з елементів матеріальної і духовної культури людського суспільства є житло, яке відіграло надзвичайно важливу роль у житті людини. Тому в давніх українців будівництво будинку, вибір місця були регламентовані великою кількістю обрядів і ритуальних дій. Основним будівельним матеріалом у наших предків, як і в інших; народів Європи, було

дерево. Характерним для всіх слов'янських жител є те, що вони заглиблювались у землю на 30—80 см, а іноді й більше, доти, поки не траплялись тверді материкові основи. Потім робились зруби з дерева, дахи покривались деревом або соломою. У такому житлі взимку було затишно, а влітку — прохолодно. Обов'язковим атрибутом слов'янської будівлі була піч, яку складали з каменю або глиняних блоків.

Важливе місце в системі культури будь-якої етноісторичної спільноти має набір посуду, який втілює в собі етнічні особливості, естетичні смаки людей, рівень культурного розвитку. Говорячи про традиційний посуд русичів доби середньовіччя, слід мати на увазі не лише глиняні вироби, а й дерев'яні. Різноманітні дерев'яні миски, чарки, ступи, відра, діжки, а також берестяні вироби, безумовно, були в широкому вжитку, але не збереглися.

Керамічний посуд характеризується наявністю кількох типів посуду: різних горщиків, мисок, сковорідок, кухлів, які ставили в піч з невисоким склепінням. Це виділяє посуд наших предків від начиння інших народів, які користувались котлом, підвищенням над вогнищем.

Сучасна наука має небагато даних щодо характеристики одягу східних слов'ян, оскільки панував обряд спалення небіжчиків. Можна припустити, що основні риси костюма були близькі до селянського одягу доби Київської Русі, для реконструкції якого збереглися металеві деталі (фібули, пряжки, бляшки) та фрески. Люди на них зображені в сорочках з вишитими пазухами, довгими рукавами, в гостроносих постолох.

Крім побутової матеріальної культури слід відзначити світогляд та вірування наших предків. У східнослов'янській релігії яскраво відображені дві риси, найбільш характерні для землеробських племен раннього середньовіччя: обожнювання сил природи в різноманітних формах і культ роду. Ранньою дохристиянською релігією у праукраїнців був язичницький політеїзм, або багатобожжя, що являв собою нашарування різних вірувань дослов'янських епох. Східні слов'яни уявно населяли природу численними фантастичними божествами — русалками, берегинями, лісовиками, водяниками та ін.

В язичницьких віруваннях своєрідно поєднувались народна фантазія та знання людини про світ, віковий досвід поколінь, що проявився у правилах етики, естетики, моралі. У народній поетичній творчості вищі сили — боги мали людську подобу, але були наділені більшою силою, більшими вміннями, можливостями і розумом. Поряд з позитивними живуть герої негативні. Вони доповнюють перших, відтіняючи їхні найкращі риси.

Пантеон язичницьких богів формується на базі матеріалістичних уявлень. Так, на першому місці стояв Вседержитель, узагальнюючий Бог, він же батько природи і Владика світу, волею якого тримається доля всього і всіх. Далі йдуть бог світла Сварог та його син, особливо шанований на Русі,

Дажбог, Хоре чи Сонце. Це зумовлено тим, що сонце було життєдайною силою всього живого на Землі.

Особливо вшанованим був бог грому та блискавок Перун, ім'я його в перекладі зі старослов'янської означає «грім», з грецької — «вогонь». Вирази «Перун вбив», «Перунова стріла» свідчили про його необмежену силу. Дві сили йшли поруч з людиною — Білобог і Чорнобог, що уособлювали добро і зло. Один був народжений світлом, інший — пільмою; перший будував, другий — руйнував.

Особливо шанували жіночі божества. Слов'янські богині, починаючи від Матері-Землі, були дуже популярні у віруваннях і відображали природну першість усього живого на Землі. Поряд з чоловічим Аадом-Живом завжди стояло жіноче Лада-Жива, зображення її було символом життя: немовля, повний колос, дивоквітка, виноград або яблуко.

Основний пантеон супроводила ціла низка малих божеств: Аель, Діванія, русалі, домові, водяники, лісовики та ін. У кожного з них люди шукали небесної мудрості, зверталися за щастям, ворожили, приносили жертви, кожний був покровителем певного роду діяльності, роду, сім'ї.

Поряд з віруванням в істот обожнювались всілякі духи і сили природи: сонце, місяць, зірки, повітря, вітер. Однак особлива шана віддавалась деревам: кожне символізувало той чи інший рід, плем'я свято оберігалось. Перше місце займав дуб, особливо старий — символ мудрості; ясен — присвячувався Перуну; клен і липа — символи подружжя; береза — символ чистоти.

Священними вважали також птахів і тварин. Зокрема, зозуля — сприймалася як провісниця майбутнього; голуб — як символ кохання; ластівка — як доля людини; сова — як символ смерті і пільми. З тварин священними були віл і кінь, а з комах — бджола і сонечко. Асоціативний ряд зрозумілий і сьогодні.

Отже, досягнення східнослов'янських народів у господарській діяльності, багата і різнопланова народна творчість, мораль, героїчна боротьба за незалежність з кочівниками, поступове об'єднання в єдиній державі — Київській Русі сприяли розвитку своєрідної, неповторної матеріальної і духовної культури.

5. Першою моделлю ідентичності населення України в її сучасних територіально-державних межах слід вважати поширену за добу первісності *етнокультуру*. Вона полягала в тому, що певні археологічні культури, фіксовані за особливостями матеріальної культури (як-от тип та оздоблення кераміки або жіночі прикраси), відігравали роль маркера належності до певної етнолінгвістичної спільноти. За цим критерієм можна стверджувати напевне входження значної частини первісного населення України за

наявності великої кількості інших етномасивів до індоєвропейського мовнокультурного кола ще від часів його становлення. Унаслідок диференціації останнього (за найпоширенішою точкою зору — від I тис. до н. е.) почала формуватися прадавня слов'янська спільнота.

Другу модель ідентичності давньоукраїнського населення можна назвати *етнополітичною*. Її домінування збігається із ранньослов'янською добою кінця I тис. до н. е. — кінця I тис. н. е. Суть цієї моделі — провідним елементом ідентичності стає назва політичного утворення (венеди, анти, роксолани та ін.), яка поширюється на всі етнічні спільноти, що увіходять до його складу. Показово, що за попередньої моделі подібні назви були екзоетнонімами, тобто давалися іншими народами, часто за випадковими ознаками (назва скіфів походить від особливої круглої форми їхніх ритуальних чаш). Натомість за етнополітичної моделі переважають автоетноніми, які переймають і представники народів, котрі вважають себе «цивілізованішими».

Зміна моделей є цілком об'єктивною в рамках переходу від первісних кровнородових до ранньокласових і протодержавних відносин. Переважання ж автоетнонімів засвідчує не тільки високий рівень нових племінних і ранньодержавних об'єднань, але й глибину кризи пізньоантичних держав, передусім Західної та Східної Римських імперій, з якими вони межували й постійно воювали.

Лекція № 2. Чинники та механізми формування ранньомодерної національної ідентичності України (XIII – середина XVII ст.)

План

1. Галицько-Волинське князівство (Королівство Руське) XIII – XIV ст.
 2. Українські землі у складі Улусу Джучі (Золотої Орди) XIII – XV ст.
- Утворення Кримського ханства.
3. Українські удільні князівства у складі Великого князівства Литовського (XIV – XVI ст.) та Речі Посполитої.
 4. Культура України другої половини XIII – першої половини XVII ст.
 5. Криза «руської», «православної» та релігійно-династичної ідентичностей в пізньосередньовічній Україні.

Метою лекції є визначення характерних рис розвитку української державності, нації, культури та ідентичності в період чужоземної зверхності (друга пол. XIII – сер. XVII ст.).

Завдання: - з'ясувати особливості розвитку різних форм української державності в пізньому середньовіччі;

- проаналізувати етапи становлення української культури в ранньомодерні часи;

- визначити характерні риси давньоруської та української ідентичностей та вплив на них культурних традицій Західної Європи, Візантії, Золотої орди та Османської імперії;

- відслідкувати чинники та механізми формування ранньомодерної національної ідентичності України (XIII – середина XVII ст.).

Терміни: Русь, династія, князь, русини, Галицько-Волинське князівство, орден, улус, орда, нунцій, козак, монастир, магдебурзьке право, статут, унія.

Література:

1. Історія світової культури / під заг. ред. М.В. Дедкова. Запоріжжя, 2009. 376 с.

2. Король В. Ю. Історія України: навч. посіб. Київ: ВЦ "Акад.", 2005. 496 с.

3. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до XXI століття. Харків: ООО «Одисей», 2001. 479с.

4. Танцюра В. І. Історія України : навч. посіб. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2016. 492 с.

5. Цивілізаційна ідентичність українства: історія та сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. редак.), О. Калакура. Київ: ППіЕнд, 2022. 512 с.

1. Галицько-Волинське князівство, або, в інших джерелах, Королівство Руське (*Regnum Russia/Rusie*) більш алертно, ніж інші протоукраїнські князівства, пройшло період феодальної роздробленості (XI – перша половина XIII ст.), й під сильною князівською владою представників династії Романовичів зберегло територіальну єдність, навіть після монголо-татарської навали середини XIII ст. Головною заслугою князя, а з 1253 р. – короля Русі, Данила Галицького (1201 – 1264) було те, що він зумів подолати свавілля боярської олігархії та зовнішні зазіхання на державу з боку інших східноєвропейських монархів. Його наступники, зокрема брат Василько Романович (1203 – 1269) та син Лев Данилович (бл.1228 – бл.1301) вже могли ставити собі більш амбітні державні цілі. З 1245 по 1264 рр. князівство перебувало в статусі нерівноправного договірного партнера Улусу Джучі (Золотої Орди). З 1264 р. князівство/королівство знаходилося у васальній залежності від монгольських ханів, які виступали гарантами його територіальної цілісності та безпеки до 1348 р.

В організації держави, особливо в адміністрації і війську, Романовичами використовувались кращі західні зразки оборонної архітектури, урядування та озброєння, щоб захистити державу від небезпеки, що йшла з боку Улусу Джучі. У закордонній політиці галицько-волинські князі/королі спирались, головним чином, на союз з німецькими хрестоносними орденами та Великим князівством Литовським, аби таким чином мати змогу протистояти королівствам Польщі й Угорщини.

Руйнування міських оборонних споруд на вимогу монгольських правителів з останньої третини XIII ст. призводить до зниження обороноздатності краю та збільшенню залежності держави від династичних зв'язків з сусідами. Але, незважаючи на це, певні галузі економіки знаходились на підйомі до середини XIV ст. Активно розвивалася торгівля зокрема, соляна, в сусідні європейські держави експортувалася традиційна для давньоруських часів продукція сільського господарства: хутро, віск, збіжжя тощо. Відбувався процес відокремлення ремесла від сільського господарства, чому сприяло масове залучення до новостворених міст (Холм, Львів) німецьких та польських ремісників. У містах розвивається виробництво одягу західноєвропейських зразків, бойового спорядження монгольського типу, обробка шкіри і хутра, гончарство, ливарництво, ювелірне виробництво. Зростання торгівлі впливало на розвиток шляхів, через які транспортувались товари на великі відстані. Центрами соціального і культурного життя були міські центри, княжі двори, православна церква та монастирі. Чільне місце займав Володимир /столиця Волинського князівства/, другим видатним міським центром був Галич, значними розмірами виділялися Перемишль, Луцьк, Тереховля. Загалом, територія Галицько-Волинського князівства відповідала розмірам великого європейського середньовічного королівства і охоплювала майже всі терени сучасного західноукраїнського регіону, частково заходячи на території сучасних Польщі та Білорусії.

У період феодалної роздробленості церква була реальною єдиною силою, здатною забезпечити тісні ідеологічні, соціальні та економічні зв'язки між територіями. Її роль ще збільшилася після оформлення в 1303 р. окремої Галицької митрополії Константинопольського патріархату. Міжнародні зв'язки відзначались релігійною терпимістю, навіть в умовах церковного розколу християнства на католицьку та православну конфесії. Так свої осередки на території Галицько-Волинського князівства мали ченці домініканського (існували на Галичині до 1939 р.) та бенедиктинського орденів. Толерантні стосунки між конфесіями сприяли злагоді у державі та розширенню взаємозв'язків між західною і східною конфесіями християнства.

Галицько-Волинське князівство занепало внаслідок династичної кризи та через надмірні амбіції боярської олігархії, що знову розквітли в першій половині XIV ст. У 1340 р., у зв'язку зі смертю від отруєння останнього повновладного правителя князівства Юрія-Болеслава Тройденевича (1298-1340), розпочався тривалий конфлікт між сусідніми державами за галицько-волинську спадщину. У 1349 р. Руське королівство перестало існувати як єдина політично ціла одиниця: Галичина була поглинута сусіднім Польським королівством, а Волинь поступово інкорпорована до Великого Литовського князівства, після смерті останнього «руського короля» та волинського князя Любарта Гедиміновича (1340 - 1383). У 1434 р. на території колишнього ГВК/КР було створено Руське, а в 1462 р. – Белзьке воєводство королівства Польського.

2. Напередодні подій, що увійшли в історію України як «татаро-монгольське нашествя», Русь-Україна (Руська земля) являла собою конфедерацію з кількох десятків незалежних князівств, поєднаних між собою родинними зв'язками представників спільної правлячої династії Рюриковичів. З них на території сучасної України розташовувалося п'ять значних протоукраїнських князівств: Галицько-Волинське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Переяславське. Упродовж 1238 – 1241 рр. всі вони були зруйновані та спустошені переважаючими силами ворога, незважаючи подекуди на героїчний опір окупантам (Козельськ, Київ). Очільники цих держав у більшості своїй втекли за кордон ще до початку нашествия, а потім у 1243-1246 роках добровільно пішли на співпрацю (колаборацію) з переможцями, визнавши васальну залежність своїх князівств від Великого монгольського улусу, а точніше від його західного «віце-королівства» – Улусу Джучі (Золотої Орди), ставши низкою його західних провінцій.

Улус Джучі наприкінці XIII – середині XIV ст. став найбільшою територіально європейською державою, чия територія простягалася від Дунаю до Уральських гір, і на якій мешкало 15 млн. осіб, з них близько 2 млн. - на території давньоукраїнських князівств. Влада в улусі належала представникам (з 1302 р. – ханам) династії Джучидів, потомкам старшого сина Чингісхана. Столиці Орди – Сарай-Бату та Сарай-Берке, не обмежені фортечними стінами процвітаючі міські центри, були одними з найбільших і найбільш культурно розвинутих містами світу на той час. Найбільшу частину доходів Орді приносили стягнення з далекої міжнародної торгівлі.

Однак, наслідки нашествия для Русі були настільки вражаючими, що відкинули українські землі в економічному, соціальному та культурному розвитку на три століття назад. Наші великі міські центри запустили на кілька століть наперед, Київ з окраси Європи перетворився на село, Переяслав

взагалі припинив своє існування як місто, князівство було ліквідоване, а його єпископ переїхав з кафедрою до Сараю, столицю новоствореного улусу. Загибло 5-6% населення, особливо містян. Практично всі ремісники високої кваліфікації були примусово, і довічно вивезені в міста Орди. В українських містах зникає на 200 років кам'яне будівництво, традиція літописання, виготовлення ювелірних прикрас, карбування власної монети, а згодом і зведення міських оборонних споруд. Спостерігається багаторічна ситуація «металевого голоду», коли представники ординської адміністрації вилучають з обігу не лише срібну монету, а навіть залізні знаряддя праці (сокири та плуги). Військові контингенти дружинників та ополченців давньоруських князівств залучаються золотоординськими ханами для війни в далеких куточках Євразії (Кавказ, Китай). Православна церква, в більшості своїй, стає на шлях колаборації з монгольськими правителями. За отримані від них землі і привілеї митрополити і єпископи закликають народ до покори новій владі. Тоді ж, в кінці XIII ст., відбувається остаточна перемога християнства над колишнім язичницьким світоглядом давньослов'янських племен. Період двовір'я (X - XIII ст.) назавжди закінчується.

У XIV ст. ситуація погіршується ще більше, коли до зовнішньоекономічного визиску додаються негативні наслідки «малого льодовикового періоду» - стрімкого похолодання в першій половині століття (з 1314 р.), яке зниженням середньо статичної температури на 2°C руйнує сільське господарство. А опісля, з 1348 р., на територію України з Криму приходить пандемія бубонної чуми («чорної смерті»), що спустошує багато міст і сіл краю, викликаючи потужну демографічну кризу.

Разом з тим, у цей період спостерігаються і цікаві зрушення у технологічному розвитку та духовній культурі, викликані розповсюдженням в Україні досягнень далекосхідної цивілізації. В українській мові з'являється багато східних (тюркських) слів, елементів повсякденного одягу, сільськогосподарських культур, завезених із азійських країн (кавуни, дині, гарбузи тощо), папір. Поширюються ідеї релігійної толерантності, паперових грошей, використання пороху у військовій справі. Відроджуються міжнародні торгівельні зв'язки. На початку XIV ст. Кримський півострів перетворюється на значний торгівельний хаб, коли до його міст було прокладено північний відрізок «великого шовкового шляху», а на берегах морів з'явилися колонії ренесансних італійців. На територію України, як і на інші провінції Орди було накладено «туменно-тисячний» воєнно-адміністративний устрій, який виявиться настільки зручним і ефективним, що згодом буде повністю запозичений українським козацтвом.

З середини XIV ст. Золота Орда починає переживати свій період феодалної роздробленості, що супроводжується тридцятилітньою громадянською війною («Великою зам'ятнею» 1348-1382 рр.), що значно

ослабила економічну і військову потугу Орди. Ще більшої шкоди улусу завдає вторгнення в його межі в 1394-1396 рр. військ аміра Тимура (Тамерлана), який спустошує навіть південноукраїнські території. Після цього велична політична будівля Золотої Орди розвалюється на декілька кочових феодальних держав, з-поміж яких виділяється рівнем політичного і воєнного розвитку Кримське ханство (1441-1783 рр.) із столицею у Бахчисараї, де утверджується династія Гераїв (Гіреїв), побічна гілка династії Чингізідів. У 1478 р. Кримське ханство програє війну Османській імперії і визнає васальну залежність від цієї держави.

3. Литовське князівство виникає в сер. XIII ст. унаслідок діяльності князя Міндовга (1230–1263 рр.). Його наступник Гедимін (1316–1341 рр.) розпочав просування на землі українського Полісся. З 1316 р. він першим почав титулувати себе «королем Литовців і Руських». Він проводив активну політику збирання «руських земель», поєднуючи дипломатичні та військові заходи. Його син, Любарт, у 1340 р. став волинським князем. Другий син – Ольгерд, у 1350-их роках захопив Чернігово-Сіверську землю, а в 1362 р. зайняв Київ. У 1363 р. він переміг золотоординські війська на р. Синюха (Сині Води) і поширив свою владу на Поділля. Отже, на початок 60-х рр. XIV ст. під владою Литви опинилися: Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля та частина Волині. По всій цій території утворилась низка українських удільних князівств, влада в яких перейшла від представників династії Рюриковичів до представників династії Гедиміновичів. Приєднавши більшість українських та білоруських земель, Литовське князівство стало великою феодальною державою й почало називатися *Великим князівством Жмудським* (тобто Литовським), *Литовським* (тобто Білоруським) та *Руським* (тобто Українським у сучасній інтерпретації). Слов'янські землі за територією й кількістю населення були в п'ять разів більшими, ніж власне Литва, окрім того, рівень культурного розвитку цих територій був значно вищим. Руські землі мали великий вплив на політичне і суспільне життя Литовського князівства, «руська» мова стала державною мовою для офіційних документів, було запозичено немало норм «руського» права, «руські» назви державних посад, суспільних станів, система адміністрації. Тому ця держава іноді називається істориками – «Литовсько-Руським князівством».

Частина литовських князів і бояр розмовляли «руською» (давньоукраїнською) мовою, перейняли руські звичаї й православ'я. Литовські князі здобували собі прихильність місцевого населення передусім тим, що вели боротьбу з татарами. «Ми старовини не рухаємо і новини не вводимо», – таким було гасло литовців. На перший погляд вдавалося, що Литовська держава – це просто продовження давньої української

державності. У дійсності влада Литви внесла ґрунтовні зміни в устрій нашого краю. Велике князівство Литовське (ВКЛ) відрізнялося від Київської Русі більшою концентрацією влади в руках великого князя. ВКЛ щасливо оминуло ту небезпеку, яка стала причиною занепаду Русі: воно не розпалась на окремі князівства, а залишилося єдиним. Великий князь мав майже необмежену владу – молодші князі не були його співрегентами, але тільки дорадниками і виконавцями його волі. Хоч литовські князі заявляли, що «новини не вводять», проте, насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам. Цю політику розпочав Ольгерд Гедимінович, який всюди усував місцевих князів, а на їх місце ставив своїх синів і свояків.

Таку саму лінію проводив і великий князь Вітовт (1392-1430). Тоді князювали вже не Рюриковичі, але зукраїнені Гедиміновичі (Федір Любартович, Володимир Ольгердович), а за те, що вони занадто зжилися з місцевими панами і підтримували їх автономістичні тенденції, великий князь уважав їх небезпечними і відбирав їх князівства «за непослух». ВКЛ не було по суті державою українською. Утвердившись при владі, Вітовт упродовж лише 1392-1394 рр. змістив у Білорусії та Україні більше 20 князів. В Україні Новгород-Сіверське, Володимирське, Подільське, Київське удільні князівства, майже незалежні від центральної влади, були ліквідовані і перетворені на провінції ВКЛ, якими стали правити великокнязівські намісники. Отже, за часів Вітовта влада литовських князів в Україні зміцнилася, посилювався гніт литовських феодалів, що викликало незадоволення й опір українців. Починаючи з правління Ягайла (1377–1392), у Литовській державі дедалі більше набирали силу тенденції централізму, а в 1385 р. між ВКЛ та Польщею укладається Кревська унія, яка докорінно змінює становище українських земель.

За Кревською унією Ягайло зобов'язувався прийняти католицтво та охрестити своїх бояр і всіх людей у своїх землях; прилучити на вічні часи литовські і руські землі до Корони Польської. Ягайло прийняв католицтво, отримавши ім'я Владислав. У 1386–1393 рр. польська сторона примусила всіх литовських князів підписати присяжні грамоти, в яких містилась обіцянка бути вірними королю Владиславу та Короні Польській і ніколи від неї не відступати. Це означало, що ВКЛ фактично скасовувалось як самостійно політичне утворення, а його землі інкорпоровались до Польського королівства. Така політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт. Розпочалась тривала боротьба за рівноправні відносини між ВКЛ і Королівством Польським. Вона не вщухала до 1569 р., визначаючи політичне життя в князівстві.

По смерті Вітовта, у 1431 р., Ягайло з військом вирушив в Україну. На супротив йому литовська верхівка, без погодження з королем, вибирає

великим князем Свидригайла Ольгердовича (1370-1452). Тим часом, у самій Литві виникає змова феодалів проти Свидригайла на чолі з молодшим братом Вітовта – Сигізмундом, якого теж оголошують великим князем. У громадянській війні, що тривала до 1438 р., Свидригайло спирався саме на українські землі. У ході цієї боротьби постає ідея «Великого князівства Руського». Однак, вона так і не переросла в чітку політичну концепцію. Литовсько-польське протистояння закінчилося перемир'ям, за умовами якого Західне Поділля відходило до Польщі, а Східне контролювало ВКЛ. Захоплення українських територій супроводжувалося активною колонізацією: з 1434 р. в українських провінціях були запроваджені польське право та адміністрація, створене шляхетське самоуправління. Вирішальна битва між прихильниками Свидригайла і Сигізмунда відбулась у 1435 р. біля Вількомира, в якій Свидригайло зазнав повної поразки. Після 1438 р. під його владою залишилися лише Волинь і Східне Поділля. У 1440 р. його прихильники змогли вбити Сигізмунда, однак Свидригайлу не судилося повернутись до влади. Великим князем литовським було обрано сина Ягайла – Казимира (з 1447 р. – польський король Казимир IV). Казимир намагався зміцнити королівську владу, послабивши політичну роль магнатів. У 1452 р. ним було остаточно ліквідовано Волинське князівство, а в 1471 р. – Київське. Відтоді удільно-князівський лад в Україні зникає з політичної арени. Таким чином, з ліквідацією Київського князівства була остаточно перервана традиція державного будівництва на українських землях, започаткована в давньоруські часи.

4. Українська культура у період XIII–XIV ст. переживає період консервації культурних традицій, при цьому, найбільш культурно розвинутим регіоном України залишається Галицько-Волинське князівство. Його освіта продовжує традиції Київської Русі і має церковно-релігійний характер. По закінченню школи освіту продовжували самостійно або у європейських університетах. Ідеалом тієї епохи була людина «тримовна», що володіла грецькою, латинською та однією з європейських мов. Серед літератури у князівстві перше місце посідало літописання, розвивались і морально-повчальна література. У князівстві також розвивалась архітектура, живопис, художні ремесла. Фортечні, оборонні і культові споруди виконувались у традиціях візантійської та місцевої архітектури. Галицько-Волинська держава об'єднувала тільки етнічні українські землі, і завдяки цьому тут більше визначились риси української культури, що стали основою національної окремішності.

Литовська-польська доба в історії України хронологічно збігалася з європейським Ренесансом, культурі якого притаманне широке використання античних традицій і естетичних цінностей. З кінця XVI ст. в українській

архітектурі відбувалося поступове витіснення візантійського і готичного стилів ренесансним. Ще раніше відновлюється кам'яне оборонне будівництво, з урахуванням появи вогнепальної зброї, перебудовуються старі й зводяться нові замки (Хотин, Острог, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський). Відбиток суворого часу притаманний більшості тогочасних житлових, господарських і храмових споруд, які були пристосовані до тривалої оборони. Так побудовані з каменю чи дерева церкви нагадували фортеці, вони мали товсті стіни, вузькі віконця, міцні двері, а їхні дзвіниці виконували функцію сторожових веж. Яскравими прикладами таких споруд є: кам'яні церкви Києво-Печерської лаври, Різдва Богородиці у Рогатині, Богоявлення в Острозі. У ренесансному стилі був збудований архітектурний ансамбль Львівського братства з Успенською церквою (архітектор П. Римлянин), каплиця Трьох святих (арх. П. Красовський), вежа Корнякта (арх. П. Барбоні). У стилі пізнього ренесансу на ринковій площі Львова була збудована «чорна кам'яниця» арх. П. Красовського. У перші десятиліття XVI ст. Галичині дісталася нова архітектурно-художня течія – *бароко*, виразними ознаками якого були пишність і складність архітектурних форм. У цьому стилі у Львові були збудовані каплиця Боїмів, Бернардинський костел, П'ятницька церква. Деякі ознаки бароко з'явилися в Успенській церкві Києво-Печерської лаври після її реставрації італійцями.

Основними видами образотворчого мистецтва залишалися настінний живопис та іконопис. Головною для фресок XIV-XVI ст. була релігійна тематика. До кращих зразків тогочасного фрескового малярства належить розпис церкви Спаса на Берестові, виконаний грецькими майстрами. Традиційний український іконопис польсько-литовської доби спирався на візантійську школу, але поступово він збагачувався місцевими рисами та впливами інших держав. Під впливом західноєвропейського мистецтва у XVI ст. формується західноукраїнська школа портрета. Широковідомими є портрети князя К. Острозького, купця К. Корнякта, Р. Вишневецької, Я. Гербурта. Часто відомості про автора картини обмежувалися його ім'ям і назвою населеного пункту. Однак, з поширенням гуманістичних ідеалів Відродження анонімність поступово зникає. Відомими майстрами іконопису стають Іван Маляр, Федір Сенкович, Микола Петрахович.

З часом почало відроджуватися ювелірне мистецтво під впливом німецьких і греко-турецьких традицій. Це було пов'язано з тим, що магнати і шляхта захоплювалися зброєю та кінськими уборами східного стилю (вуздечки, сідла, оправы для шабель, сагайдаки). Українські майстри намагалися поєднати традиції давньоруського ювелірного мистецтва з новими і створювали цілком оригінальні вироби. Проте у подальшому цей процес загальмувався, так як у Польщі дозволялося бути майстрами золотих цехів тільки полякам-католикам.

У XIV-XV ст. освіта ще зберігала форми, дух і традиції часів Київської Русі. Центрами освіти залишилися монастирі, при яких існували школи. Підручниками там були церковні книги, учителями - духовенство. Початкову освіту в цей час отримували майже всі верстви населення. Молитов навчали за Святим письмом, вже існував Буквар, згодом Часослов і Псалтир. Навчалися церковного співу та письма. Спочатку опановували каліграфічне письмо, пізніше «скоропис». Загалом, українське населення XIV-XVI ст. було здебільшого освіченим, оскільки початкові заклади існували не тільки в містах, а й у великих селах, де грамоти навчались навіть жіноче населення. Однак, упродовж тривалого часу українці були позбавлені можливості отримати у себе вищу освіту, внаслідок чого охочі до науки українські юнаки навчалися у Польщі та інших європейських країнах. Так, у Краківському університеті у XV – XVI ст. здобули освіту близько 800 українських студентів. Історія вітчизняної вищої освіти була започаткована відкриттям у 1576 р. у м. Острог слов'яно-греко-латинської школи (академії). Її засновником був відомий магнат і меценат кн. Костянтин Острозький, а першим ректором – Герасим Смотрицький. Подібно до західних університетів, в академії викладався курс «семи вільних мистецтв»: граматики, риторики, діалектики (тривіум), арифметики, геометрії, астрономії, музики (квадривіум). За час існування закладу його закінчили близько 500 осіб, серед яких такі відомі церковні діячі й письменники як: М. Смотрицький, І. Копинський, гетьман П. Сагайдачний. На жаль, Острозька академія проіснувала недовго. Після смерті К. Острозького його послідовники прийняли католицизм і не виявили зацікавленості у продовженні діяльності академії. Наступний етап становлення українських вишів пов'язаний з діяльністю Петра Могили, архімандрита Києво-Печерської лаври, а згодом митрополита Київського. Спочатку він заснував при Лаврі школу, а через рік, у 1632 р., об'єднав її зі школою Київського братства і створив Київську колегію, яка пізніше стала називатися Києво-Могилянською колегією, а неофіційно – академією. Колегія поділялася на сім класів, в яких викладалися старослов'янська, грецька, польська, французька, старосвєрейська, латинська мови. Латиною також викладалися усі дисципліни: література, риторика, історія, географія, математика, астрономія, медицина, філософія, юридичні науки, богослов'я. Більшість вихованців колегії (академії) стали високоосвіченими особистостями. Серед них видатні учені, державні й церковні діячі: С. Яворський, Ф. Прокопович, філософ Г. Сковорода, історик М. Бантиш-Каменський, композитори М. Березовський і А. Ведель, козацькі літописці Г. Граб'янка і С. Величко, майже всі українські гетьмани, зокрема І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко, І. Самойлович тощо.

Розвитку освіти й наукових знань сприяло поширення друкарства, яке в кінці XV ст. в Україні започаткував Степан Дропан, а продовжив І. Федоров. Не отримавши підтримки у Москві, він знайшов притулок у львівському братстві, а потім в Острозі. У 1574 р. у Львові І. Федоров надрукував книгу «Апостол». В острозькій друкарні він надрукував також повний текст Біблії, «Читанку», «Буквар», «Новий Заповіт з Псалтирем» тощо. Духовне життя України було тоді нерозривно пов'язано з православною церквою. Тому наступ католицизму призвів до посилення ідеологічної боротьби і зумовив розквіт полемічної літератури. Видатними письменниками-полемістами були Г. Смотрицький, М. Смотрицький, З. Копистенський. Вершиною української публіцистики поч. XVII ст. вважають творчість Івана Вишенського. Проживши життя ченцем на горі Афон, він написав чимало публіцистичних творів, 17 з яких сьогодні нам відомі. Серед них: «Писаніє до всех обще в Лядской земли живущих», «Ізвещеніє краткое о латинських прелестях», «Зачіпка мудрого латинника з глупим русином», «Позорище мисленное» тощо. Серед заможної української шляхти набувають популярності перекладні європейські романи про Олександра Македонського, Тристана та Ізольду, «лицарів круглого столу» тощо.

Збереглися і традиції літописання. До значних літописів цієї доби належать «Короткий Київський літопис» (XIV-XVI ст.), «Літопис великих князів литовських», де розкриваються історичні події, пов'язані з боротьбою за князівський престол між литовськими князями Гедиміновичами, захопленням ними руських земель. У Густинському літопису, що був створений на початку XVII ст. на Чернігівщині, йдеться про виникнення козацтва, покатоличення українського населення, Берестейську унію тощо. У XVI ст. спочатку в єзуїтських колегіумах, згодом у православних школах, з'являються театри. Шкільні драми мали біблійні сюжети по типу «Розмишляніє о муці Христа Спасителя нашого». Однак, між актами релігійної драми обов'язково ставилися комедійні сценки – інтермедії та сатиричні п'єски.

Таким чином, культура українських земель розвивалася на ґрунті традицій Київської Русі. Причому, у вкрай складних умовах польського поневолення та покатоличення кращі представники тогочасної духовної культури змогли не тільки захистити свій дух, моральні та естетичні цінності від повного нищення і зневажання, а й збагатити їх новими надбаннями народного та європейського звучання, що привело у підсумку до появи самобутньої української культури.

5. На середину XVI ст. склалася ситуація, коли давня українська еліта (князі Рюриковичі, боярство, православні ієрархи), яка сягала своїм корінням часів Русі-України, стала неспроможною підтримувати свій авторитет серед

інших суспільних верств і відігравати роль загальноновизнаного лідера. Багаточисельна в XIII ст. династія Рюриковичів практично повністю вимерла, навіть її родові побічні гілки. Останньою її спробою продемонструвати своє політичне значення в межах Великого князівства Литовського було невдале повстання князя М. Глинського 1508 р. Надії на українізацію представників нової династії – Гедиміновичів загалом виявилися марними. У XVI ст. – середині XVII ст. українська шляхта, панство, виявилися нездатними до рішучих політичних кроків і задовольнялися другорядними ролями в Речі Посполитій, вдаючись виключно до легальної опозиційної діяльності в національно-культурній царині.

Отже, справа ідентифікації і національного самоствердження, продовження державницької традиції мусила перейти до рук інших соціальних верств, як це відбувалося в багатьох європейських країнах. Таким новим соціальним станом в Україні стало *козацтво*. Саме козацтву довелося перейняти естафету попередньої «руської» аристократії, яка тривалий час перебувала в стані занепаду та стагнації. Козацтво виявилось здатним спрямувати стихійні прояви протестів різних станів українського феодального суспільства до руслу довготривалої національно-визвольної боротьби. Цей рух, зрештою, мав наслідком ліквідацію влади польської адміністрації в Україні та утворення незалежної «Української козацької держави» (Війська Запорозького).

Поряд із трансформацією світоглядно-соціальних орієнтацій козацтва відбувалася еволюція його економічної діяльності. З появою *реєстрового* козацтва спостерігалось його постійне прагнення забезпечити свої соціальні і майнові права, звільнитися від податків і свавілля місцевих старост, розширити господарську діяльність, права володіння землею, вільну торгівлю, організацію промислів тощо. Не вписані у реєстр козаки, зі свого боку, інтенсивно створювали власні громади на волостях, де також прагнули самоврядування і незалежної господарської діяльності. Ця категорія козаків дістала назву *городових*. Таким чином, у південно-східній частині України, поруч із Запорозькою Січчю, населення дедалі більше «показачувалося» і вже не визнавало польської влади. Реєстрове козацтво, поряд зі шляхтою, городовим козацтвом, являло собою привілейовану верству населення. Звичайно, воно не могло охопити увесь загал козацтва. Проте, за своїм способом життя городове козацтво мало чим відрізнялося від реєстровців, представляючи разом з ними «хліборобську козачину», яка дедалі тісніше поєднувалась із соціально-економічним і культурним життям усієї України. Городове козацтво, маючи підтримку фактично незалежного державного утворення – Запорозької Січі, у свою чергу, творило «державу в державі» й намагалось вийти з-під влади польської адміністрації. Поступово воно залучалось у національну і релігійну боротьбу, що її вели легальними

засобами українська шляхта, духовенство та міщани. Із часом у козацькому середовищі дедалі зростала кількість осілих заможних господарів, які колонізували нові землі, істотно розширюючи козацьке землеволодіння. У руках статечного козацтва з часом опинялися значні земельні володіння, які не поступалися посіlostям середнього шляхтича. Принциповою рисою козацького землеволодіння було те, що воно спиралося на використання найманої праці, і це значною мірою зумовлювало соціальну поведінку козацтва. Надзвичайно важливу колонізаційну та цивілізаційну функції козацтва відзначив Арнольд Тойнбі, який, зокрема, писав: «Подібно до того, як сучасні західні «будівничі імперії» подавили своїх примітивних супротивників переважаючою індустріальною могутністю, козаки подавили кочовиків, спираючись на розвинуту культуру землеробства». Саме в господарській діяльності козацтва англійський мислитель побачив «деякі ознаки, які радше належать майбутньому, аніж минулому». Ось чому козацькі об'єднання нагадували А. Тойнбі «колоніальні володіння сучасного західного світу». Цей прорив у майбутнє, носієм якого виявилось козацтво, був зумовлений формуванням у його середовищі буржуазних відносин, і це дає підстави вважати його учасником важливих соціально-економічних зрушень, які відбувалися в Європі. На зламі століть козацтво цілком сформувалося як окремий стан, який не вкладався в польську олігархічно-магнатську державну систему і почав усвідомлювати своє призначення в національно-визвольній боротьбі українського народу. Серед козацтва були представники всіх основних верств суспільства – починаючи від селян, які прагнули волі, до незадоволених існуючим ладом шляхтичів. Тому в козацтві якнайповніше віддзеркалилося прагнення українського народу до свободи і незалежного державного життя, що робило його виразником загальнонаціональних інтересів. Недаремно європейські сучасники ототожнювали козацтво з українським народом, називаючи його «народом козаків» та «козацькою нацією». Відбулося те, про що зазначалося вище: надбіологічні програми, в яких брали активну участь українські козаки, привели до формування цивілізаційного способу життя. Це дало поштовх до становлення системи цінностей українського козацтва, що, по суті, мало ознаки цивілізаційної ідентичності. Вона інтенсивно формувалася в період з 70–80-х років XVI ст. до другої половини XVII ст. Центральне місце в ній посідала категорія «колективна воля», яка поєднувала в собі ідеї: волі і рівності; свободи громадянського голосу; права вільного обрання запорозьких старшин; визнання інституційної першості козацької ради в системі політичного козацького устрою; підпорядкованості меншості рішенням більшості; громадянської дисципліни.

Лекція 3. Українська козацька держава /Військо Запорозьке/ (1648 – 1676 рр.) та остаточне утвердження в Україні ранньомодерної моделі ідентичності

План

1. Повстання під проводом Б. Хмельницького та створення української козацької держави (1648 – 1657 рр.)

2. «Руїна». Громадянська війна в українському суспільстві по смерті Б. Хмельницького. Утворення Правобережного та Лівобережного гетьманатів (1657 - 1676 рр.).

3. Політичний, економічний та військовий устрій Війська Запорозького.

4. Культура Гетьманщини XVII – XVIII ст.

5. «Козацька» ідентичність та «козацька нація». Поняття нації як визначальна детермінанта ідентифікаційного дискурсу.

Мета: ознайомити студентів з українською козацькою державою (Військом Запорозьким) 1648-1676 рр., культурою Гетьманщини XVII – XVIII ст., «козацькою» ідентичністю та «козацькою нацією».

Завдання:

- сформувати комплекс знань студентів з базових понять історії та культури української козацької держави;

- проаналізувати повстання українського народу під проводом Б. Хмельницького та періоду «Руїни» в українській історії;

- охарактеризувати політичний, економічний та військовий устрій Війська Запорозького;

- визначити зміст понять «козацька ідентичність» та «козацька нація».

Терміни: Військо Запорозьке, Руїна, громадянська війна, кобзарі думи, ораторсько-проповідницька проза, містерія, шкільна драма, вертеп, ікона, «козацька» ідентичність та «козацька нація».

Література:

1. Король В.Ю. Історія України : навч. посіб. Київ : Академія, 2008. 446 с.

2. Литвин В.М. Історія України : підручник. Київ : Наукова думка, 2013. 991 с.

3. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 447 с.

4. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. // Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1214079/>

5. Історія світової культури / Під заг. ред. М.В. Дедкова. Запоріжжя : Дике поле, 2009. 376 с.

6. Цивілізаційна ідентичність українства: історія та сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

1. Розкриття першого питання слід почати з висвітлення передумов української національної революції (1648-1676 рр.) у сферах: політичній, національно-релігійній, соціально-економічній та психологічній. Далі слід ознайомити студентів з причинами національної революції у цих же сферах, рушійними силами та характером революції. Наступним кроком стане періодизація національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої. Існує два підходи такої періодизації: 1) 1648-1657 рр.; 2) за В. Смолієм і В. Степанковим (1648-1676 рр.).

Події, пов'язані з повстанням під проводом Б. Хмельницького, варто розпочати з характеристики постаті першого гетьмана України. Потім, необхідно перейти до воєнних дій 1648-1655 рр. у такій послідовності: дата, подія та її результат. Зокрема: 1648 р. – битви біля урочища Жовті Води, під Корсунем, Пилявцями, облога Львова, Замостя; 1649 р. – облога Збаража, битва під Зборовим; 1651 р. – облога поляками Вінниці, битва під Берестечком, облога польсько-литовським військом козацького укріпленого табору під Білою Церквою; 1652 р. – битва під Батагом; 1653 р. – облога козаками Кам'янець-Подільського, облога українсько-кримським військом польського укріпленого табору під Жванцем; 1654 р. – облога польськими військами Умані, Брацлава; 1655 р. – битва під Охматовим, облога Хмельницьким Львова, битва під Озерною. Завершити розгляд даного питання слід описом наступних подій:

1656 р. – Хмельницький уклав угоду з трансільванським князем Дьєрдем II Ракоці, спрямовану проти Речі Посполитої. Є підстави вважати, що вона передбачала визнання західноукраїнських земель складовою Української козацької держави; українсько-трансільванська угода була ратифікована старшинською радою, на допомогу трансільванському війську, яке порушило кордони Речі Посполитої, Хмельницький відіслав корпус під проводом наказного гетьмана А. Ждановича, а згодом – ще кілька полків, очолюваних І. Богуном.

1657 р. – під Самбором до трансільванського князя приєднався авангард козацького війська, а пізніше в табір під Перемишлем прибули основні сили козаків; трансільвансько-українські війська розпочали наступ у напрямку Кракова, спустошуючи міста і села; взяття Кракова. Через день трансільвансько-українські війська залишили місто і рушили на з'єднання з армією шведського короля Карла X. У Хмелєві шведська і трансільвансько-українська армії об'єдналися. За наполяганням Карла X об'єднані війська завдали рішучого удару по ворогу. Армії перейшли Віслу і захопили Замостя,

Люблін і Берестя; взяли Варшаву; становище союзників погіршилось. Річ Посполита мобілізувала сили для контрнаступу. Карл X із частиною козаків залишив Польщу, польські війська вторглися до Трансільванії. Після кількох поразок Дьєрдь II Ракоці почав шукати шляхи до порозуміння з поляками. Трансільванський князь вступив у перемовини з польським командуванням і капітулював. А. Жданович залишив князя і незабаром об'єднався з силами, що рухались йому на допомогу. Трансільванська армія була вщент розгромлена.

Таким чином, провал трансільвансько-українського походу не дозволив Хмельницькому реалізувати свій план возз'єднання українських земель у межах єдиної держави.

2. Поняття «Руїна» вперше було вжито істориком М. Костомаровим. Існує два підходи до розуміння доби Руїни в історії української козацької держави другої половини XVII ст. Згідно першого підходу: хронологічні межі – 1657-1687 рр.; охоплювалась територія Лівобережної і Правобережної України; основний зміст – розпад Української козацької держави. У відповідності до другого: хронологічні межі – 1663-1687 рр.; охоплювалась територія Правобережної України; основний зміст – жахливе спустошення Правобережної України. Далі необхідно розкрити основні причини виникнення Руїни: загострення суперечок у середовищі української державної еліти; виникнення гострих соціальних конфліктів; охоплення значної частини народних мас, і, насамперед, козацтва, бунтівними настроями і небажанням підпорядковуватись будь-якій владі; активне втручання у внутрішні справи і пряма агресія стосовно Гетьманщини з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

Наступним кроком стане оцінка основних здобутків гетьмана І. Виговського (1657 – 1659 рр.). У зовнішній політиці: збереження союзницьких відносин з Московською державою; підписання мирного трактату зі шведським королем, за яким останній визнавав незалежність Війська Запорозького; відновлення союзницьких відносин з Кримським ханством; досягнення угоди про перемир'я з Річчю Посполитою. Внутрішня політика гетьмана характеризується: проведенням лінії на економічне й політичне зміцнення козацької старшини і православної шляхти; наданням великої кількості землі у володіння православних монастирів, української шляхти і козацької старшини; пасивною економічною блокадою Запоріжжя, яке стало осередком опозиції гетьману; зазнавши невдачі у боротьбі з антигетьманськими виступами, І. Виговський звернувся по допомогу до Москви. Продовжити виклад матеріалу слід договірними статтями українських гетьманів з Московською державою.

Ю. Хмельницький (1659 р.). Переяславські статті (склалися з 19 пунктів). І. Брюховецький (1663 р.). Батуринські статті підтверджували Березневі статті 1654 року, але містили додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалась: утримувати коштом місцевого населення московське військо в Україні; повертати в Московію втікачів; упорядкувати козацький реєстр, визначений попередніми договорами; заборонити українським купцям продавати збіжжя на Правобережжі; не вивозити горілку й тютюн в московські міста, адже це порушувало царську державну монополію, тощо. У 1665 році Батуринські статті були замінені Московськими статтями 1665 року. За Московськими статтями українські міста і землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду заборонялось вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами. Обмежувалось право вільного обрання гетьмана та ін.

Д. Многогрішний (1669 р.). Згідно з Глухівськими статтями: московські воеводи залишилися лише в п'ятьох містах — Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині і Острі, де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації; козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис. чоловік; податки збирались винятково козацькою старшиною; одночасно гетьману заборонялось вступати у відносини з іноземними державами; значно обмежувався перехід селян у козацтво та ін.

І. Самойлович (1672 р.). Конотопські статті. Положення: про підданство Запорозького Війська; про мир з Короною Польською і про Київ; щоб гетьман без відома царської величності і всього Запорозького Війська ні про що не листувався з жодним стороннім монархом і з гетьманом П. Дорошенком та не чинив усних змовлянь; про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад та ін. Статті урізали політичні права гетьманського уряду, особливо в галузі зовнішньої політики. Лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу Петру Дорошенку в його боротьбі проти Речі Посполитої. За Конотопськими статтями гетьманська виконавча вертикаль була ослаблена. Гетьман не мав права позбавити старшину урядів і посад або покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду.

Переяславські статті (1674 р.). Положення: заборона гетьману без дозволу царя надавати допомогу будь-якій стороні у разі нападу на Польщу; заборона гетьману карати будь-кого без суду і згоди старшини; заборона посилати гетьманських представників на переговори царських послів з польськими або кримськими послами; козацький реєстр становив 20 тис. осіб та ін.

Загалом, остаточний поділ Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну Україну було закріплено Андрусівським

договором (1667) та Вічним миром (1686). За ними Лівобережжя та Київ відходили до Московського царства, а Правобережжя — до Річі Посполитої.

3. Територія України на лівому і правому берегах Дніпра, яка в другій половині XVII ст. до 1764 р. підпорядковувалася гетьманській владі, мала неофіційну назву Гетьманщина. Офіційна назва Української козацької держави в цей час – Військо Запорозьке. Військо Запорозьке за часи Б. Хмельницького підтримувало зовнішньополітичні зв'язки з Кримським ханством, Османською імперією, Трансільванським князівством, Молдавським князівством, Волоським князівством, Венеціанською республікою, Курфюрством Бранденбург, Угорським королівством, Великим князівством Литовським, Польським королівством, Австрійською монархією Габсбургів, Московським князівством та Королівством Швеція.

У подальшому студентів слід ознайомити із політичним устроєм Війська Запорозького в середині XVII ст. Загальна (Генеральна) військова рада, як вищий орган управління. Її рішення були обов'язковими для всіх, включно із гетьманом. У розпорядженні гетьмана знаходились: Старшинська рада, Рада при гетьмані та Генеральний уряд. Складові Старшинської ради: Генеральна військова канцелярія на чолі з Генеральним писарем; Генеральний військовий суд з Генеральними судьями (два); Генеральна військова артилерія з Генеральним обозним; Генеральний військовий скарб з Генеральним підскарбієм (з 1654 р.); Генеральна військова розвідка з її керівником; Генеральні осавули (два), хорунжий, бунчуковий, наказний гетьман. Нижчі ланки – полкові й сотенні уряди. На чолі полкового уряду стояв полковник. До уряду входили: писар, суддя, обозний, осавул та хорунжий. На чолі сотенного уряду стояв сотник. До уряду входили писар, городовий отаман, осавул та хорунжий.

Адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького в середині XVII ст. слід розглянути у такій послідовності: Чигирин – резиденція гетьмана (виконувала функцію столиці держави); Військо Запорозьке – охоплювало близько 200 тис. км.² (територія колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводства); полки (станом на 1654 р.) (Правобережжя, Лівобережжя, Запорозька Січ та її володіння).

На завершення розгляду цього питання слід назвати полки Правобережжя: Вінницький, Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Чигиринський, Павлоцький, Уманський, Черкаський та полки лівобережжя: Чернігівський, Прилуцький, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський.

Підсумовуючи сказане, викладач повинен наголосити, що в Україні було сформовано державну систему управління.

4. Почати розгляд цього питання слід з визначення поняття «бароко». Бароко («перлина неправильної форми») – стиль у європейському мистецтві початку XVI – кінця XVIII ст. Хронологічно бароко іде за Ренесансом. Цей стиль виник на хвилі кризи гуманізму й народження маньєризму, що висловлював бажання насолоджуватись дарунками життя, мистецтва і природи. На відміну від ренесансу бароко мало більше поширення в країнах за межами Західної Європи. Великого значення в цей час набули церемоніали, етикет, ушляхетнення способу життя й зовнішнього вигляду людини. Основні риси стилю бароко – парадність, урочистість, пишність, динамічність. У цьому стилі особливо відзначалось прагнення до синтезу мистецтв. В Україні цей стиль мав свої особливості. Українське або козацьке бароко – це мистецький стиль, що був поширений на українських землях Війська Запорозького у XVII – XVIII ст. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко. Далі викладачеві слід назвати умови розвитку культури в Україні, що склалися: культурне зближення різних регіонів України внаслідок їх об'єднання в межах однієї держави; активний вплив західноєвропейських процесів, пов'язаних з Відродженням і Реформацією; спольщення та покатоличення української знаті; утрата православною церквою привілейованого становища у визначенні культурного розвитку України; зростання ролі і значення козацтва.

У подальшому треба звернутись до освіти та шкільництва Гетьманщини, культурно-просвітницькій діяльності Києво-Могилянської академії. Просвітництво дало поштовх для розквіту українського бароко в літературі, архітектурі та образотворчому мистецтві. Українська музика доби бароко була найвищим досягненням національного мистецтва. Провідний жанр – багатоголосий партесний спів. Помітну роль у його поширенні відіграли братські школи. Цю течію представляли композитори Є. Завадовський, М. Замаревич, І. Зюска, І. Календа, К. Коньовський та ін. Партесний спів відзначався стриманістю образного ладу, гармонійністю і простотою. Осередком музичного життя стала Київська академія, де вивчали нотну грамоту та були поширені хоровий спів, гра на музичних інструментах. В академії існував симфонічний оркестр. Великий внесок у розвиток національної музичної культури зробили композитори вихованці академії В. Пікулицький, І. Рачинський, М. Березовський, А. Ведель. Значний вплив мала також творчість композитора Д. Бортнянського, якому належить багато творів духовної і світської музики. Хори існували при Переяславській, Чернігівській, Харківській колегіях. У містах та великих поміщицьких маєтках розвивалася світська музика. Багаті поміщики утримували кріпацькі капели, оркестри, оперні та балетні трупи. Відкрилась Глухівська співацька

школа. Наприкінці XVIII ст. на основі народнопісенної творчості почала зароджуватися і поширюватися пісня-романс літературного походження.

Загалом, витоки театрального мистецтва України сягають княжої доби, коли мандрівні актори-скоморохи розважали народ своїми діями — танцями, піснями, завжди доречними та актуальними. У середині XVI ст. з'являється вертеп — ляльковий народний театр. У XVI—XVII ст. з'являється шкільна драма. З часом театральні вистави вийшли поза шкільні стіни. Цьому сприяли студенти, які, заробляючи на хліб і навчання, мандруючи по містах і селах, показували спектаклі, самі готували інтермедії, розучували канти й пісні, виготовляли все необхідне для вертепу. Вихідці з Академії поширювали театральну справу не лише в Україні, а й за її межами. Саме українці стали засновниками театрів у Москві (С. Полоцький), Санкт-Петербурзі (Ш. Прокопович), Тобольську (Ш. Лещинський), Могильові (Г. Кониський), Сербії (М. Козачинський).

5. В історії козаки змогли створити унікальну демократичну спільноту – протодержаву під назвою «Запорозька Січ». Козацька верхівка керувала військовими діями, урядувала, укладала міжнародні угоди. Найвищим досягненням козаків у державотворчій сфері слід вважати документ під назвою «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького», так звану Конституцію Пилипа Орлика. Єдине, чого козаки тоді зробити не змогли – так це створити ефективну державу. Якщо Січ дійсно була унікальним для Європи політичним утворенням, то Гетьманщина, у складі спочатку Московського Царства, а потім Російської імперії на тлі абсолютистських держав Європи не була зразком суспільного прогресу. Гетьманщина, звичайно, була для українців вагомим історичним досвідом самоврядування. Врешті решт, модерна національна свідомість українського народу виросла з часів Гетьманщини. І, тим не менше, козацька шляхта, за окремими поодинокими винятками, в умовах консолідації російського абсолютизму за Катерини II підтримала не боротьбу за збереження автономії, не національний, а саме імперський проєкт. Участь у ньому європеїзувала українську еліту, істотно її збагачувала, а також зрівнювала у правах з власне російським дворянством. Імперський проєкт в головах українців переімігував проєкт національний, бо видавався прогресивнішим і в багатьох аспектах ним і був.

Нація (лат. *natio* – плем'я, народ) – це етносоціальна спільнота, об'єднана певною самоназвою, мовою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей, усвідомленням своєї ідентичності. У пізньому середньовіччі та за раннього Нового часу слово «нація» набуло рис етнізації та почало вважатися синонімом «країни», «народу». У сучасних суспільних

науках поняття «нація» прийнято хронологічно застосовувати до модерної та новітньої доби, пов'язуючи його з поширенням модерного націоналізму та сучасної моделі національної держави. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. це поняття стало вживатися у двох значеннях:

- політична нація – суверенна спільнота громадян, сукупність політично суб'єктивних громадян різних національностей, що здійснюють колективні національні інтереси через механізм власної політичної організації – держави. Нація визначається, як основний державотворчий елемент, джерело державної влади та носій державного суверенітету. «Політична нація» – політична спільнота громадян певної держави, сукупність людей, які усвідомлюють свою приналежність до цієї спільноти, поважають правила, які існують у суспільстві. Більшості членів політичної спільноти властивий патріотизм, відповідальність за долю країни;

- етнічна нація – це усталена спільнота людей, об'єднана етнокультурним походженням. Таке тлумачення поняття «нація» сформувалось у першій половині XIX ст. в Німеччині та Східній Європі за умов існування багатонаціональних імперій та виникнення національно-визвольних рухів «бездержавних народів». За такої моделі нації утворюється єдина «нація-державна» в межах ареалу певного етносу, незважаючи на те, до яких державних утворень цей ареал входив. У правовому контексті (за умов чинності демократичних стандартів) у такій національній державі «титульна» етнічна нація перетворюється на складову політичної нації.

Упродовж кількох століть українські козаки стерегли кордони, воювали, захищаючи не лише власні інтереси, а й інтереси інших країн: козацькі загони були бажаною підмогою і у польському, і у французькому війську. Воювали на суші і на морі. Козаки були неперевершеними майстрами військової справи свого часу. Слава про волелюбних українських предків, неситної волі славних козаків, живе і донині. І сьогодні, як ніколи, актуальним є вивчення героїчного минулого нашого народу.

Отже, в історії України козаки виявилися здатними перемагати сильних ворогів. Змогли вибороти незалежність. Спромоглися більше століття тримати автономну, самоврядну Гетьманщину на українських землях. От тільки сильну, конкурентоспроможну державу вони збудувати не змогли. Оця історична обмеженість козацької ідентичності, як бачимо, проявляється і сьогодні.

Українське козацтво – феноменальне явище світової історії, яке не має аналогів в інших народів. У минулому Україну називали «козацька земля», «козацька нація». «Українці — козацька нація, яка завжди сповідувала ідеологію «громадянин — воїн», який має захищати свою Батьківщину.

Лекція № 4. «Імперський період» в історії України. Початок українського національного відродження. Вплив українського менталітету на процес набуття української ідентичності

План

1. Геополітичне становище українських земель у кінці XVIII – на початку XIX ст.
2. Етнографічно-просвітницький період розвитку українського національного руху.
3. Кирило-Мефодієвське товариство (1845 – 1847 рр.) – перша політична організація українського народу.
4. Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.
5. Український менталітет («національний характер») та його вплив на процес набуття української ідентичності.

Мета – ознайомити студентів з початком українського національного відродження в умовах територіальної належності до двох імперій, розкрити головні напрями культурного розвитку, висвітлити історію Кирило-Мефодієвського братства як першої політичної організації українського народу, визначити умови, в яких складався український «національний характер».

Завдання:

- пояснити напрями російської експансії на українські терени в XVIII – на початку XIX ст.;
- з'ясувати, які характерні риси має етнографічно-просвітницький період розвитку українського національного руху, назвати його основних представників;
- вияснити, як впливає художній метод романтизму на формування особистості;
- навести приклади українського романтизму в мистецтві кінця XVIII – п.п. XIX ст.

Терміни: братство (товариство); губернія; менталітет; національне відродження; романтизм; етнографія; експансія; українська інтелігенція.

Література:

1. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. 392 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. Підручник. К.: «Академія», 2021. 640 с.
3. Козацтво на півдні України. Кінець XVIII-XIX століття / автори-упоряд. О. А. Бачинська та ін.; ред. кол.: д. і. н. В. А. Смолій (гол. ред.). Одеса: Друк, 2000. 282 с.

4. Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту). Київ, 2015. 504 с.

5. Цивілізаційна ідентичність українства: історія та сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

1. Політичні і соціальні зміни, які відбулися в Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст., були спричинені в першу чергу новою геополітичною ситуацією в Центральній та Східній Європі. Наприкінці XVIII ст. перестала існувати Річ Посполита, до складу якої входила велика частина правобережних українських земель аж до Дніпра. На південних кордонах зникло Кримське ханство (приєднане до Російської імперії в 1783 р.), яке з кінця XV ст. становило постійну воєнну загрозу для населення України. Таким чином, з др. п. XVIII ст. з поступової ліквідації української автономії спочатку на Слобожанщині, а потім і на Гетьманщині та в результаті поділів Польщі і вдалих перемог Росії в ході російсько-турецьких воєн кінця XVIII – початку XIX ст. переважна більшість українських земель – Слобожанщина, Лівобережжя (Гетьманщина), Правобережжя, Південь (Новоросія) увійшли до складу Російської імперії. Західноукраїнські землі – Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття відійшли до Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії. Населення Східної України наприкінці XVIII ст. становило 7,5 млн осіб, а близько 1860 р. – 13,5 млн. На Західній Україні мешкало відповідно 2,5 і 5 млн.

Отже, Україна перебувала у складі двох найбільших імперій. Вона існувала в іншій політичній системі порівняно з тією, в якій була до цього. Великі імперії спиралися на деспотичну розгалужену бюрократичну систему, озброєну чисельну армію, на жорстокі кріпосницькі порядки.

Почався процес внутрішньої консолідації більшості українських земель у складі Російської імперії. Приєднані в різний час українські території – історико-географічні регіони – були цілісною територіальною одиницею. Землі, що становили 9/10 від загальної площі України, українські історики та громадські й політичні діячі називали Наддніпряниною, або Наддніпрянською Україною. Офіційно Україна у складі Росії називалася «Малоросія» або «Юго-Западная Русь». Російський уряд ще наприкінці XVIII ст., остаточно покінчивши з автономією України, для зручності управління створив у першій половині XIX ст. на її території дев'ять губерній, об'єднаних у три генерал-губернаторства. Активно йшли процеси інтеграції до складу Російської імперії південних територій Новоросії та західних територій колишньої Речі Посполитої. Заселення Новоросії розпочалося ще із середини XVIII ст. у формі військової колонізації: у ролі службових селян передусім поселили сербів, румунів та інші християнські

етноси з Османської імперії. Другий етап освоєння, що тривав з кінця XVIII ст. аж до середини XIX ст., проходив під домінуванням економічних важелів: пасовища й родючі чорноземи степу мали використовуватися для ведення сільського господарства. Одночасно погляд російського уряду спрямовувався на Чорне море: нові порти мали надати новий імпульс зовнішній торгівлі та служити військовим стратегічним цілям. Російська держава започаткувала також ініціативу щодо заснування міст у Новоросії, наприклад, Катеринослава (нині – Дніпро) у 1783 р. та інших. Поряд з державною колонізацією продовжувалася стихійна міграція селян у напрямку степу. Державні селяни і кріпаки з України та Росії перебиралися на новоосвоєні землі, що обіцяло не тільки кращі економічні перспективи, а й так би мовити вільнішу моральну атмосферу. Проте, з часом кріпосний лад поширився й там.

Землі, що опинилися під владою австрійського імператора, прийнято називати західноукраїнськими. Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття зберігали аграрний характер економіки, більшість населення була зайнята в сільському господарстві. Розвиток економіки на західноукраїнських землях дедалі більше визначався інтересами великої фабричної промисловості західних і центральних провінцій імперії. Проголошена у 1848 р. селянська реформа, головним положенням якої було скасування кріпацтва, була здійснена в 50-х рр. Уряд зробив все, щоб втрати поміщиків були мінімальними і щоб вони отримали все необхідне для пристосування до нових умов господарювання. Складні соціальні, економічні, національні умови розвитку західноукраїнських земель знову поставили на карту існування українського народу як такого.

Доба XIX ст. характеризується стрімкими темпами в розвитку економічних та соціальних змін у суспільстві. Насамперед, варто звернути увагу на формування нових верств населення, без яких подальший розвиток української нації був би просто неможливий. Ідеться про появу інтелігенції як найбільш суспільно активної частини населення, яка поступово перебирає на себе роль духовної еліти, а також верстви підприємців, які забезпечували можливість динамічного розвитку економічної складової життя нації. Становище й розвиток української нації в XIX ст. має певні особливості, які роблять цей період не тільки унікальним, а й знаковим в її історії. По-перше, маємо звернути увагу на розділення українських територій між кількома державами. Це становище не було для українського народу унікальним. З одного боку, можна говорити про набуття суспільного досвіду формування абсолютно нових явищ як економічного, так і політичного життя в контексті еволюції у складі держав різних не тільки за рівнем розвитку, а й за своєю цивілізаційною спрямованістю. З іншого боку, становище розділення українського народу в XIX ст. сприяло формуванню внутрішнього розколу не

тільки на регіональній основі, а й на ідеологічному рівні, створюючи розбіжності у світосприйнятті українців західних регіонів від частини нації інших українських земель.

2. Тривалий час в Європі панували ідеї Просвітництва. У мистецтві цього періоду провідним став стиль класицизму, визначними рисами якого були раціоналізм та наслідування античних зразків. На противагу Просвітництву та класицизму виникає романтизм – ідейний та художній напрям, який утверджував культ почуттів, любові і природи, ідеалізував минуле. В інтелектуалів виникає інтерес до фольклору (тобто усної народної творчості), мови, якою розмовляв простолюд, а також до замилування історією, як прийнято говорити — романтизації історії. Концепт «відродження» виникає саме на хвилі європейського романтизму першої половини XIX ст., його сприймають як «новий ренесанс». Так, українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, громадсько-політичних рухів: європейського просвітництва XVIII ст., французького романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної і політичної думки, польського та інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик. Українське національне відродження можна розглядати як культурний трансфер ідей, людей і суспільно-політичних рухів. І складалося воно з трьох основних етапів (В. Шевчук, М. Тараненко), перший з яких припадає на період, що вивчається: «... на початковому, так званому академічному етапі, характерному насамперед ностальгічними настроями, невелика група вчених-інтелектуалів в основному збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, при цьому вважаючи, що незабаром неповторність і самобутність їхнього народу зникне під суцільною навалюю імперської культури».

Перш ніж остаточно відійти в небуття, козацька еліта спромоглася на цілу низку яскравих історичних, літературно-художніх і публіцистичних творів. Найвизначнішим трактатом на початку XIX ст. була «Історія Русів», яку історик Олександр Оглоблін назвав «Декларацією прав української нації... вічною книгою України». Ця книга лише у 1846 р. була видана Осипом Бодяньським. Найвизначнішим літературним твором стала «Енеїда» І. Котляревського. З опублікуванням її першої частини в 1798 р. починається українське національне відродження, тобто процес пробудження формування самосвідомості народу, який проявляється в розвиткові його духовної культури, прагненні відтворити власне історичне минуле, у захисті мови. У цей час почалося збирання й публікації творів народної поезії. Один із перших українських фольклорних збірників М. Цертелєва під назвою «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» вийшов 1819 р. в Петербурзі. Згодом кілька збірок народних пісень видав М. Максимович. Центром

збирання історичних документів, фольклору, старожитностей став Харківський університет. Усна народна творчість справила значний вплив на становлення нової літератури.

Центром першої хвилі українського національного відродження у Східній Галичині став Перемишль, що був осередком греко-католицької єпархії. Тут існувала велика бібліотека, діяла семінарія, працювало чимало освічених представників греко-католицького духовництва. У 30 – 40-ві рр. XIX ст. українське національне відродження в Західній Україні почало переходити від фольклорно-етнографічного до культурницько-літературного етапу. Центром нового етапу стає Львів. Його уособленням стала діяльність «Руської трійці» (1833 – 1837 рр.). Я. Головацький, М. Шашкевич, І. Вагилевич започаткували розвиток нової літератури, культури, пробуджували національну свідомість українців Галичини. Вони видали збірник "Русалка Дністрова" (1837) - першу книжку, написану українською мовою. В умовах політичного безправ'я та переслідування прогресивної думки цей літературний гурток проіснував недовго. Розбуджена, хоч і з труднощами, національна свідомість набирала сили, особливо під час революції 1848 р. Спалахнувши в лютому 1848 р. у Франції, полум'я революції перекинулося в Італію, Німеччину, а згодом і в багатонаціональну Австрійську імперію. Тут було проголошено буржуазно-демократичні свободи, скликано перший парламент. Революційні події у Східній Галичині, на Буковині та в Закарпатті стали складовою Австрійської буржуазно-демократичної революції.

Початок XIX сторіччя, незважаючи на позірну спокійність і практично повну відсутність відкритого й організованого українського руху, був, насправді, періодом, коли зароджувався новий етап національного відродження. Романтична доба посідає особне місце в процесі українського національного відродження. Ідея народності влучно збіглася з напівстихийними рухами і течіями, які мали на меті національну самоідентифікацію, самовизначення власної народності, народного характеру через вивчення народної культури, звичаїв, побуту, фольклорної творчості. Під впливом національних рухів слов'янських народів, так званих слов'янських відроджень, у сфері політичної ідеології українства відбувається поворот від автономізму до ідеї слов'янської єдності, міжслов'янського федералізму. Невипадково саме на романтичній стадії українського відродження виникає перша політична організація і перша політична програма українства на засадах федералізму в особі кирило-мефодіївців.

3. Після розгрому декабристського руху на території Російської імперії настав час реакції, пов'язаний з іменем «царя-фельдфебеля» Миколи I. На

межі 1830 – 40-х років у Києві запрацював університет св. Володимира, покликаний стати новим центром світської освіти Правобережжя і цитаделлю «обрусения края» під керівництвом 30-літнього Михайла Максимовича. Ознакою активізації національного життя став таємний гурток «Київська молода», який 1843 року виник у Київському університеті. Його члени вбачали своє завдання в ліквідації кріпацтва «згори», піднесенні культурно-освітнього рівня селянства. Невдовзі гурток саморозпустився, а вже наприкінці 1845 року – на початку 1846-го навколо його членів та молодих людей, які відвідували в університеті лекції професора російської історії Миколи Костомарова, виникла таємна політична організація Слов'янське товариство. Окрім Костомарова, її організаторами також були чиновник канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора Микола Гулак, викладач Полтавського кадетського корпусу Василь Білозерський, письменник Пантелеймон Куліш та тоді ще студент Опанас Маркович. Членами товариства недовзі стали студенти університету О. Навроцький, І. Посяда, Г. Андрузький, О. Тулуб, викладач Полтавського кадетського корпусу Д. Пильчиков, полтавський поміщик, випускник Харківського університету М. Савич, й після особистого знайомства з Костомаровим — вже відомий на той час поет Тарас Шевченко. Як знак приналежності до товариства, його члени мали золоті персні з написом на їх внутрішній стороні: «Св. Кирило і Мефодій. Січень 1846 р.», завдяки чому за ним закріпилась назва Кирило-Мефодіївське. У нього була також печатка з євангельським виразом: «И уразумите истину, и истина освободит вас». Релігійний чинник був вагомим у діяльності товариства. Це відобразилося у виборі його патронами св. Кирила і св. Мефодія, які на вернули слов'ян у християнство, формі самої організації, що наслідувала старі українські церковні братства, та в програмному маніфесті кирило-мефодіївців – «Книзі буття українського народу» («Закону Божого»), автором якого вважається М. Костомаров. У цьому творі широко представлено палітру української минувшини, проаналізовано тенденції розвитку України, її народу та державності на підвалинах етнонаціональної самобутності, але не винятковості, що свідчить про загальнолюдське розуміння історичного процесу, шанобливе ставлення до досвіду інших культур і народів. У «Книзі буття...» розвивалася ідея українського месіанства. Братчики на чолі з Костомаровим виступали за створення на добровільних і рівноправних засадах панслов'янського союзу на зразок давньогрецьких полісів або Сполучених Штатів Америки. М. Костомаров за участі В. Білозерського та М. Гулака підготував також «Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія». У ньому наголошувалося на цілковитій самостійності кожного слов'янського «племені» в умовах існування загального Слов'янського собору майбутньої співдружності. Центром майбутньої слов'янської федерації

(«наріжним каменем») мала стати Україна. Кожна держава як член федерації становила б окремих штат; Київ став би столицею федерації, в якій раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий міждержавний взаємини орган – собор, або сейм. Перспективи дальшого розвитку України розглядалися невіддільно від розширення взаємин трьох слов'янських країн – України, Росії та Польщі.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року і наприкінці березня – на початку квітня 1847 року було розгромлене за доносом студента Олексія Петрова. Більшість з арештованих отримала порівняно м'які покарання, відповідно до їхнього молодого віку і «дитячості їхніх задумів» – короткі терміни ув'язнення з подальшим засланням у великоросійські губернії без права повернення в Україну. М. Костомарова і М. Гулака було засуджено відповідно на один і три роки ув'язнення, крім того їм та П. Кулішу було заборонено займатися літературною діяльністю. Найсуворіше був покараний Т. Шевченко. Миколу І обурило те, що в окремих шевченкових віршах містилися образливі натяки не стільки на його особу, як на його дружину. Тому після завершення слідства поета було відправлено рядовим до Оренбурзького окремого корпусу під найсуворіший нагляд із заборону, за особистим розпорядженням імператора, писати й малювати.

Однак «мислі кирило-мефодіївських братчиків залишили глибокий слід, вони жили далі й будили політичну і соціальну українську думку... Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь новий український політичний рух», — узагальнював через півстоліття М. Грушевський.

Отже, наприкінці грудня 1845 року – на початку січня 1846-го в Києві створено таємне Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія, яке обстоювало ідею побудови української держави на засадах особистої й національної свободи в межах панслов'янської федерації. Незважаючи на вкрай короткий термін його діяльності, ідеологічні засади товариства в різних модифікаціях знайшли відображення в більшості українських політичних програм аж до проголошення Україною незалежності в листопаді 1917 року.

4. Причини культурних зрушень у першій половині XIX ст.:

- потреба у кваліфікованих кадрах для промисловості, сільського господарства й торгівлі;
- початок українського національного відродження;
- вплив передових західноєвропейських ідей.

У Російській імперії царський уряд нав'язував в Україні таку систему освіти, яка повинна була задовольнити потреби держави в освічених кадрах, але одночасно знищувала національну свідомість українців, насаджувала

почуття меншовартості, створювала уяву про провідну роль росіян у житті української нації. На середину XIX ст. одна школа припадала на 9,5 тис., а один учень – на 188 жителів. Це було значно менше, ніж у попередньому столітті. Початкову освіту давали двокласні парафіяльні школи, повітові училища; середню – гімназії, де навчання було платним, діяло 19 закладів, 4 тис. учнів, а також приватні пансіони. Крім університетів (Харківський 1804 р., Київський 1834 р.), іншим типом вищих навчальних закладів були ліцеї, яких у Наддніпрянщині було три: Волинський ліцей (Кременець, 1819 р.), відкритий на базі гімназії вищих наук (1805 р.), ліцей імені Рішельє в Одесі (1817 р.), Ніжинський ліцей (1832 р.), відкритий на базі гімназії вищих наук (1820 р.). Значних успіхів в Україні досягли природничі й точні науки. На першу половину XIX ст. припала діяльність видатних математиків М. Остроградського і Т. Осиповського. Справжнім ученим-енциклопедистом – від історії до ботаніки – був М. Максимович. Великою популярністю серед сучасників користувалася «Історія Малоросії» М. Маркевича. Наприкінці першої половини XIX ст. з'явилися перші історичні дослідження М. Костомарова, який згодом став автором багатьох важливих праць з історії козацької України.

Характерним явищем культури періоду став романтизм. Він відображав розчарування в ідеалах Просвітництва, прагнув безмежної свободи, удосконалення й оновлення, стверджував неповторність людської особистості, охопив усі сфери тогочасного духовного життя, відкрив шлях для подальшого розвитку культури. «Батьком» нової української літератури вважається І. Котляревський («Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), поряд з ним розкрився талант байкарів П. Гулака-Артемовського (працював у Харківському університеті, деякий час – ректор) і Є. Гребінки (випускник Ніжинського ліцею). Одним із перших українських прозаїків був Г. Квітка-Основ'яненко (повісті «Маруся», «Пан Халявський», «Конотопська відьма», «Сердешна Оксана», п'єси «Дворянські вибори», «Сватання на Гончарівці»). У 40-х рр. XIX ст. з'явилися перші історичні повісті П. Куліша. Поетичний образ України змалював на сторінках своїх книг М. Гоголь. Формування нової української літератури завершилося в геніальній творчості Тараса Шевченка. Вже перша поетична збірка «Кобзар» (1840 р.) показала світові силу українського слова, його здатність передати почуття, думи, прагнення й надії свого народу. Видатним майстром поет постає у творах «Гайдамаки», «І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Сретик», «Сон», «Заповіт» і багатьох інших. У творчості Т. Шевченка знайшли відображення найболючіші проблеми життя українців і України.

Центрами мистецтва цього часу стали Харків і Полтава, де зародився український професійний театр. Директором і режисером Харківського театру був Г. Квітка-Основ'яненко, у складі трупи виділявся М. Щепкін. Він

же разом із І. Котляревським очолив Полтавський театр (1818 – 1821 рр.), який посідає видатне місце в історії українського театрального мистецтва. Найбільший успіх у глядачів мали п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, а також «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» (автор Г. Квітка-Основ'яненко), «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Найпоширенішим народним інструментальним ансамблем того часу були трієсті музики (скрипка, цимбали, бубон). Народ висунув зі свого середовища визначних кобзарів: Андрія Шута, Федора Гриценка (Холодного), Івана Крюковського. Особливо виділявся кобзар Остап Вересай. Музичне життя зосереджувалося переважно в Києві, Харкові, Одесі, Львові. Композитор Йосип Вітвицький написав музичний твір «Україна». Одним із перших українських композиторів-професіоналів у Галичині був Михайло Вербицький.

Архітектура посідала більш важливе місце у зв'язку зі зростанням міст, панував класичний стиль. У Києві 30-х років працював архітектором А. Меленський, за проєктами якого збудовано церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі, перший у місті театр. Інші визначні споруди (будівля Київського університету, 1837 – 1843 рр., Інститут шляхетних дівчат) зведені за планами В. Беретті. Кілька чудових об'єктів збудовані в Одесі: театр у дузі античної архітектури, Потьомкінські сходи, Воронцовський палац (архітектор Франц Боффо), пам'ятник градоначальникові Рішельє (скульптор І. Мартос), який став символом міста. Прекрасний палац споруджений у маєтку Г. Галагана в селі Сокиринці на Чернігівщині (архітектор П. Дубровський). Декоративно-пейзажний парк «Софіївка» в Умані (майстри Іван Заремба, Людвіг де Метцель) здобув своєю красою світову славу. Визначними архітектурними спорудами на заході України виділявся Львів, де збудували ратушу на площі Ринок з високою вежею і годинником, будинок театру. У галузі портретного малярства продовжував працювати В. Боровиковський. Значний внесок у цю галузь зробили В. Тропінін («Дівчина з Поділля», 1804 – 1807 рр.), І. Сошенко. Але найвищим досягненням українського мистецтва першої половини ХІХ ст. стала творчість Т. Шевченка; він написав понад 130 портретів («Автопортрет», 1840 р., «Катерина», 1842 р.), створив серію перших в українській графіці офортиів «Мальовнича Україна» на історичну тематику (1844 р.).

Отже, у складних умовах бездержавності український народ не лише зберіг свою культуру, а й домігся її сходження на новий рівень.

5. У розвитку духовного життя України, її культури, науки, літератури романтизм постає як досить розвинене явище, що має певні хронологічні межі (20 – 60-ті роки ХІХ ст.). Якщо стисло, то формула романтичного світогляду поєднує ідею народності та ідею самотності, перекинуті в

минуле. Ідея народності виникає як антитеза просвітницькому вченню про незмінну природу людини, яка виступає суб'єктом історії. У романтичному світосприйнятті суб'єктом історичного процесу є колективна особистість – народ, народність, нація, конкретний соціальний прошарок (козацтво), – що усвідомлюється через такі поняття, як народний дух, народний характер, душа народу. Ідея самобутності, складова «формули романтизму», сприймається як реакція на просвітницький ідеал універсалізму. Усвідомлення минулого людства можливе лише через історичну індивідуальність окремих народів. Ось чому на романтичному ґрунті ідея самобутності постає як ідея національності й набуває форм географічного та мовно-етнічного самовизначення. У царині історіографії ідея національної самобутності (виключності) реалізується за допомогою принципу локального колориту, що означає розкриття своєрідних рис певної історичної епохи в національному та географічному виявленні. Звідси особлива увага до місцевих традицій, звичаїв, побуту, культури, фольклору, народної творчості. Згідно з романтичною ідеологією, національна окремішність, історична індивідуальність будь-якого народу, народності, нації є доробком його минулого, глибинних, таємничих, ірраціональних засад його історичного буття протягом століть та тисячоліть. Одним словом, суттєвим чинником романтичного світогляду стає ідея часу, ідея історії, що наскрізь пронизує свідомість романтиків, які просто задихаються в тісних межах сучасності.

В умовах культурних, мовних та етнічних традицій формувалися ідентичності українців часів національного відродження XIX ст., причому у вигляді двох моделей. Перша – численних лояльностей (ідеологія шляхетського автономізму, федералізму, загальнослов'янської єдності як ідеал кирило-мефодіївців, місцевого патріотизму). Так, на індивідуальному рівні, зокрема у свідомості П. Куліша, перетиналися українофільські, русофільські, турецькофільські, польські лояльності.

Друга модель – виключної ідентичності (самостійництво, інтегральний націоналізм). На персональному рівні носієм виключної української ідентичності був Т. Шевченко.

Узагальнюючи наведене вище, зазначимо, що погляд на українське національне відродження як культурний трансфер заслуговує на увагу серед інших схем. Подібні процеси на зламі XVIII і XIX століть відбувалися практично у всіх поневолених і позбавлених самостійного державно-політичного існування слов'янських народів. Такий підхід надає можливість вивести феномен відродження за національні межі й розглядати як універсальне соціокультурне явище, що вписується у світовий контекст.

**Лекція № 5. Формування модерної української ідентичності за доби
національно-визвольних змагань
(1917 – 1923 рр.)**

План

1. Українська Центральна Рада та Українська Народна Республіка (1917 – 1923 рр.).
2. «Українська держава» гетьмана Скоропадського (1918 р.).
3. Політика російських («червоного» та «білого») політичних режимів в Україні. Український повстанський рух 1918 – 1923 рр.
4. Українська культура в добу національно-визвольних змагань (1917 – 1923 рр.).
5. Взаємодія ідеї соборності та ідентичності у добу національно-визвольних змагань.

Метою лекції є визначення української ідентичності за доби національно-визвольних змагань (1917 – 1923 рр.).

Завдання:

- визначити роль Української Центральної Ради в розбудові Української Народної Республіки;
- з'ясувати можливості гетьмана П. Скоропадського в розвитку «Української держави»;
- проаналізувати політику російських політичних режимів та повстанський рух в Україні 1918 – 1923 рр.
- охарактеризувати культуру України в добу національно-визвольних змагань;
- простежити шлях української політичної нації у завершенні формування модерної української ідентичності.

Терміни: Українська Центральна Рада, «Українська держава», «червоний терор», «білий терор», українська ідентичність, політична нація.

Література:

1. Борисова, О. В. Історія української державності : підручник : у 2 т. Т. 2 : 1917–2017 рр. Київ : Кондор, 2018. 464 с.
2. Майборода О. Л. Історія держави і права України. Конспект лекцій для бакалаврів спеціальності 081 «Право» денної форми навчання. Луцьк: Луцький НТУ, 2016. 116 с.
3. Історія української державності та культури: конспект лекцій для студентів будівельних ВНЗ / Є. В. Перегуда та ін. Київ-Тернопіль: «Карт-Бланш», 2016. 172 с.

4. Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 216 с.

5. Цивілізаційна ідентичність українства: історія та сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

1. Українська революція 1917–1921 років розпочалася в умовах революційних потрясінь, які охопили Російську імперію у березні 1917-го. Ключовим її рушієм був український народ і його політична еліта, що еволюціонувала від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення власної державної незалежності.

Революція була явищем загальноукраїнським. У всіх регіонах розвивався національний рух, створювалися та діяли українські органи влади, політичні партії та громадські інституції, відроджувалася культура.

Термін «Українська революція» був уведений в обіг самими учасниками подій. Це визначення є в працях Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Дмитра Дорошенка та інших діячів доби. Радянська історіографія старанно викорінювала цю дефініцію та поширювала свої поняття – «Велика Жовтнева соціалістична революція» та «Громадянська війна». Усе, що не вписувалося в рамки «генеральної лінії партії», подавалося як «контрреволюційне» та «буржуазне». Проте, тим часом українські історики в діаспорі досліджували Українську революцію 1917–1921 років. Їх роботу продовжили вітчизняні науковці в незалежній Україні.

Перший етап Української революції розпочався відразу після перемоги російської Лютневої революції у Петрограді. У цей час у Києві було створено національний представницький орган – Українську Центральну Раду (УЦР). Після Всеукраїнського національного конгресу вона з київської організації перетворилася на загальноукраїнську.

У I Універсалі УЦР (10 (17).06.1917) заявила про політичну мету – здобуття української автономії у складі демократичної федеративної Російської республіки. Автономна Україна мала включати території, де українці становлять більшість населення.

15 червня 1917 р. було утворено виконавчий орган влади – Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком. II Універсал (3 (16).07.1917) Центральної Ради був кроком назад у порівнянні з I Універсалом, оскільки рішення про автономію України відкладалося до скликання Всеросійських установчих зборів (грудень 1917).

У багатьох містах колишньої імперії відбувалося українське національне піднесення. Українці, що входили до частини Російської імператорської армії

та Російського імператорського флоту, збиралися на мітинги, «українізувалися» та визнавали УЦР.

Після захоплення в Петрограді влади більшовиками 25 жовтня 1917 р. надії на демократичний устрій Росії поступово розвіялися.

III Універсалом УЦР (7 (20).11.1917) проголосила Українську Народну Республіку (УНР). Майже відразу вона зазнала більшовицької агресії з боку Росії. У розпалі бойових дій УЦР проголосила незалежність УНР (IV Універсал (9 (22).01.1918). Незважаючи на героїзм під Крутами (16 (29).01.1918) та в інших нерівних боях, українські війська відступили. УНР уклала перший в новітній історії України міжнародний договір у Бресті (27.01 (10.02).1918). Дипломатичне визнання та військова допомога Центральних держав зміцнили УНР і дали змогу відвоювати окуповані більшовиками території.

2. 29 квітня 1918 року в Києві в будівлі кінного цирку Петра Крутикова “Ніпро Palace” (тепер на тому місці кінотеатр “Україна”) за участі понад 6 тисяч делегатів відбувся Всеукраїнський хліборобський конгрес, який проголосив Павла Скоропадського гетьманом усієї України. Впродовж однієї ночі гетьманські війська встановили контроль над всіма урядовими установами. Того ж дня гетьман розпустив Українську Центральну Раду та проголосив Українську Державу, ухвалив Закони про тимчасовий державний устрій України. Ними встановлено форму правління – Гетьманат та порядок здійснення гетьманської влади.

Гетьман отримав виняткові повноваження: затверджував закони, призначав і звільняв вищих урядовців, генеральних суддів, був верховним командувачем армії та флоту, здійснював керівництво зовнішньою політикою. Також йому належало право оголошувати надзвичайний стан, амністію, надавати громадянство тощо. Таким чином Гетьманат 1918 року був авторитарно-бюрократичним режимом, з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави.

Вищим керівним органом Української Держави стала Рада Міністрів – виконавча та законодавча влада одночасно.

Одним із найважливіших напрямів діяльності було законотворення. Загалом, в Українській Державі було ухвалено понад 500 нормативних актів. П. Скоропадський також ініціював розроблення проектів державних символів Української Держави.

Внутрішня політика гетьмана «стояла» на трьох «китах»:

- відновлення приватної власності на землю та повернення її у товарний обіг;
- створення боєздатної армії;
- утвердження українського культурно-освітнього простору.

Багато зусиль гетьман докладав до військового будівництва. Для формування дієвих збройних сил Української Держави планувалося створити 8 територіальних корпусів і 5 кінних дивізій. Загальна чисельність армії в мирний час мала становити 310 тисяч осіб. Особливі надії гетьман покладав на козацтво, в жовтні затвердив закон «Про відновлення українського козацтва».

В Українській Державі продовжувалися процеси українізації, започатковані УЦР. У листопаді 1918 р. в Україні діяло 150 українських гімназій, для яких видруковано кілька мільйонів підручників.

Правління Павла Скоропадського – 29 квітня–14 грудня 1918 року – було одним із етапів Української революції. Здобувши владу, гетьман скористався мирним періодом для зміцнення української державності.

3. Одним з прикладів жорсткого політичного режиму в Україні були червоний і білий терористичні акції 1919-1923 рр. «Білий терор» не був системним явищем, хоча для цього використовувалися репресивні закони проти радянської влади та партії більшовиків. Його лідери ніколи не створювали організацій для терору. Рух «білих» не був масовим і спрямованим проти народу.

Більшовицький режим почався задовго до революції 1917 року як вбивство представників правлячого класу. «Червоний терор» під час громадянської війни був масовим, він вівся проти частини народу, яка була проти «пролетаріату». Для терору були створені спеціальні організації – Надзвичайна комісія та Революційний Трибунал. Використовувалася класова ідеологія і відповідні колегіальні рішення (постанова РНК РРСФР «Про червоний терор», 1918), яка потім була трансформована в сталінську тезу про посилення класової боротьби для досягнення соціалізму. Під час червоного терору використовувалися державний апарат та регулярна армія.

На території України «червоний терор» розпочався у січні 1918 року із вторгненням червоногвардійських загонів Муравйова, який під час і після штурму Києва влаштував у Києві різанину. За різними підрахунками її жертвами стали від 2 до 5 тисяч осіб. Під час штурму Києва більшовики використали отруйні гази. З цього моменту насильство і терор стали основними методами утвердження радянської влади. За висловом В. Г. Короленка, арешти і позасудові розстріли політичних опонентів під приводом боротьби з контрреволюціонерами стали звичним, «побутовим явищем» радянської дійсності.

Дії червоногвардійців в Україні відрізнялися особливою жорстокістю. Наприклад, Харківське ЧК використовувало скальпування і «знімання рукавичок з кистей рук», в Полтаві і Кременчуці священнослужителів саджали на кіл. У Катеринославі застосовували розп'яття й побивання

каміннями, в Одесі офіцерів прив'язували ланцюгами до дощок, вставляючи в топлення й смажачи, або розривали навпіл колесами лебідок, або опускали по черзі в казан з окропом й у море.

Ряд істориків підкреслюють, що на відміну від «червоного терору», «білий терор» не був чітко окресленим в офіційних документах чи законодавчих актах і мав неорганізований, спонтанний характер. Інші історики вказують на те, що накази, що виходили від високих посадових осіб білого руху, а також законодавчі акти білих урядів свідчать про санкціонування військовою й політичною владою репресивних дій й актів терору відносно більшовиків і прихильного до них населення, про організований характер цих актів і про роль їх для лякання населення контрольованих територій.

У той самий час повстанський рух в Україні 1918 – 1923 рр. набув масового збройного вибуху українського селянства і частково робітництва, що було спрямовано на захист соціальних здобутків, зокрема права на вільне володіння землею та засобами виробництва, проти реставраторів старого ладу й окупаційних режимів в Україні, за народну владу і далі за національне і соціальне самовизначення українського народу.

Спершу обмежений своїм соціальним спрямуванням й анархістським характером, повстанський рух в Україні набирав поступово все більше національного змісту й оформився у виразну політику українського народу, підтримку якому надавав Повстансько-партизанський штаб УНР.

4. Без перебільшення можна сказати, що особливо плідними з цього огляду були роки української революції та боротьби за збереження української державності.

Відразу після лютневої революції 1917 р. набувають повсюдного поширення національні культурно-освітні організації – «Просвіти», які створювали бібліотеки, різноманітні гуртки й курси, видавали українські книги та журнали. В їхній роботі активну участь брали відомі діячі української культури, науки й освіти.

Восени 1917 р. в Україні діяли 952 відділення «Просвіти». На цей час було відкрито 57 середніх шкіл з українською мовою навчання, які існували на приватні або громадські кошти, а через рік їх число зросло до понад 150. Велика увага приділялася виданню українських підручників. Товариство шкільної освіти у Києві в 1918 р. випустило в світ 2 млн навчальних видань.

Справа українізації, яка постійно наштовхувалася на спротив росіян та зросійщених українців, посунулася вперед тоді, коли Центральною Радою було створено міністерство освіти, а його керівником став В. Прокопович. Тоді було складено широкий план українізації шкіл, а в Києві, Харкові, Одесі відкриті народні університети. Поряд із цим розпочали роботу низка

професійних шкіл, Педагогічна академія та Академія мистецтв у Києві. Розвивалася українська видавнича справа.

У 1917 р. було видано 677 назв книжок рідною мовою та виходило 63 періодичних видання. Було засновано також український театр, вживалися заходи для заснування українських музеїв. Плідну роботу на ниві науки і освіти проводив відомий вчений і громадський діяч М. Туган-Барановський. Восени 1917 р. з його ініціативи було створено Українське товариство економістів, на базі якого згодом виник один із перших навчальних закладів з підготовки кадрів для зовнішньополітичного відомства України - Консульські курси.

Багато корисного у сфері культури було зроблено за часів гетьманської влади П. Скоропадського. Саме тоді народний університет у Києві було перетворено на Державний український університет, а Педагогічну академію - на Українську науково-педагогічну академію, яка мала готувати кадри вчителів українознавства для середніх шкіл. Ще один Державний український університет було відкрито в Кам'янці-Подільському. У Полтаві почав працювати на кошти земства Український історико-філологічний факультет.

У листопаді 1918 р. на базі київської Академії мистецтв постала Українська Академія мистецтв, серед професорів якої були визначні українські митці: Г. Нарбут, Ф. Кричевський, М. Бойчук, Ф. Бурачок, О. Мурашко. Гетьманським урядом був затверджений проект закону про Українську Академію наук, її першим президентом став В. Вернадський, а секретарем - А. Кримський.

В українській культурі 1917 - 1920 рр. було, звісно, чимало проблем і труднощів, а то й гірких сторінок. Особливо це стосується тих часів, коли гору в Україні брали іноземні, антиукраїнські сили. Мабуть, найбільшої шкоди розвиткові національного відродження завдали російські білогвардійці та більшовики. В. Чумак, відомий український поет, який у 1919 р. був розстріляний денікінцями.

5. Низка нових явищ в ідентифікаційних процесах українців, породжені Першою світовою війною, закладали об'єктивні передумови для подальшого зростання почуття національного солідаризму та національної свідомості, сприяли визріванню національно-визвольних революцій, у тому числі й Української. Ось чому є всі підстави розглядати період Української революції та державотворення 1917-1921 рр. логічним продовженням усвідомлення значення соборницької ідеї та поглиблення національної ідентичності українців у контексті цивілізаційних цінностей. Революційна доба стала надзвичайно важливим етапом утвердження української ідентичності у середовищі тогочасних генерацій, зокрема молоді, на тлі

умовного відокремлення поняття «національна ідентичність» від «етнічна ідентичність», що зумовлювалося динамічним процесом становлення модерної української нації і появою якісно нових українських еліт. Народжується політична суб'єктність певної спільноти як вияв ідентичності. Є підстави стверджувати, що поряд з революційною ментальністю формувалася революційна ідентичність учасників і прихильників Української революції на базі історичної пам'яті про козацькі повстання і Визвольну війну середини XVIII ст., названу в новітній історіографії Національно-визвольною революцією.

На тлі революційних подій посилювалась і набувала динамізму взаємодія ідеї соборності та ідентичності, що й призвело до помітних змін у свідомості мас, поглиблення їх політизації, ідеологізації та національного пробудження. Ідентифікаційний процес у добу революції значною мірою залежав від рівня самоусвідомлення своєї ідентичності лідерів держави. На думку Я. Грицака, частина з них, будучи українськими патріотами, все ще мислила як типово «російські інтелігенти». До того ж багатьом із них бракувало досвіду роботи у державних і громадських інституціях, уміння комунікувати з людьми. Також УЦР і її чільні представники дещо недооцінювали небезпеку великодержавницьких, експансіоністських та українофобських настроїв у Росії стосовно України, а також наявність потужної «п'ятої колони» в самій країні, демонстрували нігілістичне ставлення до створення повноцінних українських збройних сил, спроможних захистити територіальну цілісність держави.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського ідея територіальної цілісності Української Держави доповнилася курсом на приєднання якомога більше етнічних земель українців. Щодо ідентичності самого П. Скоропадського, то, на думку деяких дослідників, вона була більше малоросійською, ніж українською. Хоч він і мав українсько-козацьке коріння, але вихований в аристократичній сім'ї, в російському соціокультурному середовищі, сприймав український світ з погляду свого ієрархічного статусу. Як людина, сформована під впливом царя, імперії і офіцерського обов'язку, гетьман підсвідомо і надалі почувався підданим Росії. Водночас не слід заперечувати й своєрідну «українськість» гетьмана, яка виявлялася в небайдужості до української науки, освіти і культури. Очевидно, мав підстави А. Денікін називати П. Скоропадського «самостійником» і «українським шовіністом». Сказане дозволяє кваліфікувати його як значною мірою маргінального політика, як людину на межі двох культур і двох ментальностей. Відштовхуючись від маргінальності гетьмана, можна солідаризуватися з думкою В. Верстюка про те, що П. Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу, радше її можна назвати малоросійською. Частина міністрів його уряду були симпатиками

проросійської орієнтації. Залучені до державної служби російські офіцери, чиновники та інтелектуали керувалися здебільшого великодержавними міркуваннями, намагаючись використати потенціал гетьманської України як тимчасову базу для боротьби з більшовицькою владою на Півночі і відновлення імперії. Але успадковані гетьманом українсько-російська ментальність і подвійна ідентичність дозволяли йому якийсь час лавірувати між різними політичними групами, частково змінюючи курс внутрішньої політики.

З останніми місяцями правління Гетьманату та підготовки повстання проти нього збіглося проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, яка заявила про солідарність західних українців із наддніпрянцями і своє прагнення до спільних дій. Вирішальну роль у завершенні соборницького процесу та об'єднанні двох українських держав відіграли, з одного боку, Директорія УНР як орган тимчасової верховної влади на Наддніпрянщині, її лідери С. Петлюра і В. Винниченко, а з другого – Державний секретаріат ЗУНР на чолі з К. Левицьким. Українська революція, відновлення державності у форматі УНР та ЗУНР розбудили дух свободолюбивості, власної гідності українців, дали потужний імпульс етнічному єднанню, соборницькому процесу і подоланню певної відчуженості.

І все ж, історичне значення Акту Злуки полягало в тому, що він став могутнім виявом волі українців до етнічної й територіальної консолідації, свідченням їх динамічної самоідентифікації, становлення політичної нації. Спираючись на волевиявлення обох частин українства, враховуючи об'єктивні історичні, політичні, духовні, правові аспекти цього тривалого й болісного процесу, постала, хоча й на короткий час, єдина соборна Українська держава. І хоча у тих складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах об'єднання не вдалося зберегти, але сам факт державного проголошення соборності українських земель на кілька десятиріч став ідеалом, заповітною мрією, символізуючи одвічне прагнення українців Сходу і Заходу до єдності.

Таким чином, в умовах Української революції та національного державотворення 1917–1921 рр. були якісно зміцнені основи територіальної та етнічної соборності України, досягнуто нового рівня національної ідентичності, її цивілізаційного спрямування. Одним із нових явищ в усіх колективних та індивідуальних ідентичностях українства цієї доби було те, що в них пробудилася генетично закладена ідея цілісності і соборності української території та людності, прагнення українців Сходу та Заходу до об'єднання. Відновивши національну державність, перед ними відкривався шанс ввійти у світове співтовариство і збагнути європейські цивілізаційні цінності. Однак, через різні причини внутрішнього і зовнішнього характеру зреалізувати цей шанс не вдалося. Бракувало внутрішньонаціональної єдності

в розумінні перспектив розвитку: якщо серед наддніпрянців домінували євразійські орієнтири, пріоритет соціальних інтересів, то серед галичан, буковинців і закарпатців – західноєвропейські зразки і домінування національних цінностей. Дві тенденції проглядалися у свідомості української політичної еліти – етнічної самоідентичності й імперської свідомості.

Революційні події декларували цивілізаційні цінності як базову основу соборності та цивілізаційної ідентичності – цієї складної конструкції, котра мала інтегрувати відповідні компоненти етнічної, національної, культурної, релігійної, територіальної та інших різновидів колективних ідентичностей як української еліти, так і ширших мас населення. Революція на Сході і Заході, утворення УНР та ЗУНР, їх об'єднання в незалежну і соборну державу сприяли подоланню відчуженості і стиранню низки відмінностей українців, набутих унаслідок їх перебування у складі Австро-Угорської та Російської імперій, утвердженню політичних, соціокультурних і психологічних засад етнотериторіальної та культурної ідентичності українства. Перед ним постали нові виклики, які вимагали відчуття соборності та національної єдності, подолання комплексу малоросійства та подвійної лояльності.

Лекція № 6. Західна Україна в міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.)

План

1. Порівняльна характеристика суспільно-політичного становища західних українців у країнах Східної Європи після Першої світової війни.
2. Греко-католицька церква: її роль у духовному житті західноукраїнських земель та відмінності від інших християнських конфесій.
3. Особливості політичного процесу в західному регіоні: ідеологія та політична практика українських політичних партій довоєнних часів.
4. Традиційна та елітарна культури західноукраїнського регіону в першій половині ХХ ст.
5. Проблеми греко-католицької, галицької, гуцульської, «руської» та «карпаторуської» ідентичностей в першій половині ХХ ст.

Метою лекції є ретроспектива подій у Західній Україні в міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.).

Завдання:

- проаналізувати суспільно-політичне становище західних українців у країнах Східної Європи після Першої світової війни;
- встановити роль роль греко-католицької церкви в духовному житті західноукраїнських земель та її відмінності від інших християнських конфесій;

- охарактеризувати практику українських політичних партій довоєнних часів;
- простежити особливості культури західноукраїнського регіону в першій половині ХХ ст.;
- висвітлити проблеми конфесійних ідентичностей в першій половині ХХ ст.

Терміни: греко-католицька церква, галицька церква, гуцульська церква, «руська церква», «карпаторуська церква», елітарна культура.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України : посіб. 2-е вид., доп. Київ: Академія, 2002. 656 с.
2. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. 14 Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
3. Світлична В. В. Історія України : навч. посібник для студ. неісторичних спец. вищих закладів освіти. 4-е вид., виправ. і доп. Львів : Новий світ, 2004. 304 с.
4. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: Навчальний посібник. 2-е вид., стереотип. Київ : Знання, 2006. 735 с.
5. Цивілізаційна ідентичність українства: історія та сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

1. Українські землі поза межами Радянського Союзу було поділено між трьома державами. До Польщі відійшла Східна Галичина, яка раніше належала Австро-Угорщині.

У результаті радянсько-польської війни 1920-1921 рр. у складі Польщі залишилися частина українських земель, які раніше перебували в межах російських кордонів. Ці землі разом зі Східною Галичиною утворили новий район – Західну Україну. Румунія окупувала австро-угорську провінцію Буковину з центром у Чернівцях і українські землі у складі Бессарабії – Хотинщину і Придунайський край. До Чехословаччини відійшла Закарпатська Україна.

У 1924 р. вживання української мови було заборонене в усіх державних установах та органах самоврядування. Кількість українських початкових (народних) шкіл у Галичині зменшилася з 2426 у 1912 р. до 352 у 1937 р. На Волині з 443 українських шкіл наприкінці 30-х років залишилося тільки вісім. У Львівському університеті було ліквідовано всі українські кафедри. У

відповідь завдяки мужності вчених, об'єднаних у Наукове товариство ім. Т. Шевченка, у столиці Галичини було засновано таємний Український університет (1921-1925 рр.).

Західна Україна у складі Польської держави залишалась економічно нерозвиненою окраїною, яка постачала центральним регіонам Польщі дешеvu сировину і сільськогосподарську продукцію.

Незважаючи на те, що Західна Україна була одним з найбільш перенаселених аграрних регіонів у Європі, польський уряд широко запроваджував так зване осадництво, тобто роздавав польським переселенцям найкращі землі у краї і щедро фінансував їх.

У цей час у Відні 27 січня – 3 лютого 1929 р. відбувся I Конгрес (Великий збір) українських націоналістів. На основі злиття різних угруповань було проголошено створення Організації українських націоналістів (ОУН). Ставши найвпливовішою в українському політичному житті, вона розгорнула згодом боротьбу за самостійність і соборність України.

Ідеологією ОУН тривалий час був український інтегральний, або чинний, як його називав Д. Донцов, націоналізм.

Загальна кількість українського населення на підвладних Румунії територіях становила 790 тис. осіб. Становище української меншини тут було ще нестерпнішим, аніж у Польщі. З перших днів загарбання українських земель, румунська влада щодо місцевого населення здійснювала політику жорстокого тиску, тотальної румунізації, вдаючись до відкритих насильницьких дій. Так, з 1919 до 1928 р. на території Буковини зберігався воєнний стан. Місцевих українців тут не визнавали окремою нацією, проголосивши їх «українізованими румунами».

Румунія була однією з найвідсталіших країн Європи. Промислові підприємства Північної Буковини і Бессарабії залишились, як і раніше, дрібними і напівкустарними. Економічна криза настала в Румунії ще в 1928 р. Вона переросла в депресію, яка тривала майже до кінця 30-х років. В умовах кризи кількість промислових підприємств Північної Буковини скоротилися майже наполовину.

Становище українського населення Закарпаття, що в листопаді 1918 р. добровільно ввійшло до складу Чехословаччини, було значно кращим, ніж у Польщі та Румунії. Чехословацька республіка залишилась єдиною послідовною демократичною державою Центральної Європи і намагалася здійснювати ліберальну, зважену політику щодо національних меншин.

Політичне життя на Закарпатті, незважаючи на економічну і культурну відсталість, було досить активним. На виборах, що відбувалися регулярно, місце в чехословацькому парламенті виборювало до 30 партій. Найвпливовішою у країні політичною силою були українофіли, які групувались в Українському національному об'єднанні. Авторитетним

лідером українофілів був доктор теології і видатний педагог отець А. Волошин, який очолював Християнську народну партію (ХНП). Українофільська течія обстоювала ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом.

2. Головні тенденції розвитку політичного, економічного та духовного життя галицьких українців, як і загалом усього українського народу, в 20-30 рр. XX ст. в основному були визначені наслідками української національно-визвольної боротьби 1917-20 рр. Усупереч своєму прагненню до державної самостійності, українці знову були насильно включені до складу чужонаціональних держав, які проводили щодо них виразно дискримінаційну та асиміляційну політику.

Польська державна політика щодо галицьких українців була спрямована на ліквідацію процесу українського націотворення та обмеження можливостей соціального розвитку та росту українців. Однак, порівняно з відповідною політикою комуністичного режиму в Радянському Союзі в міжвоєнний період, репресивні заходи польської держави щодо українців були відносно слабкими та не змогли серйозно підірвати розвиток української національної спільноти в Галичині.

Відчуженим від польської держави галицьким українцям, попри репресії, вдалося розбудувати сильне національне громадянське суспільство, що охоплювало усі сфери тогочасного суспільного життя. Український національний рух і греко-католицька церква були головними ідеологічними та організаційними чинниками в українському суспільно-політичному житті в Галичині в міжвоєнний період.

Визначальна роль національного руху в українському суспільстві в Галичині була зумовлена незадоволеністю національно-визвольних прагнень галицьких українців. Ідеологія націоналізму, природно, домінувала серед галицьких українців в умовах національного пригнічення та недавньої збройної боротьби за національне визволення, однак, вона не була виключною підставою українського національного руху в Галичині в міжвоєнну добу.

Ідеологічні засади лібералізму, соціалізму, консерватизму, соціальної доктрини Католицької церкви становили основу для розвитку різних суспільно-політичних течій у межах національного руху.

Велика роль греко-католицької церкви (далі – також ГКЦ) у житті галицьких українців в 20-30 рр. зумовлювалася не тільки тим, що вона була в тому часі майже безальтернативним і традиційним носієм християнської релігії серед галицьких українців.

Як і у попередні десятиліття, так і в означений період, в умовах незначної секуляризації українського суспільства, релігійно-конфесійна приналежність

переважної більшості галицьких українців була важливою складовою і навіть підвалиною їх індивідуальної та національної тотожності.

Ставлення польської держави до греко-католицької церкви в 20-30 рр. розвивалось в руслі їх асиміляційно-репресивної політики щодо галицьких українців загалом і мало на меті денационалізацію церкви, тобто усунення прихильників українського національного руху з рядів греко-католицького духовенства на користь лояльних до польської держави.

Проте опіка Ватикану, формалізована конкордатом 1925 р., не давала польському уряду можливості проводити щодо ГКЦ надто свавільну політику підпорядкування, жертвою якої в цей же період стала православна церква українців на Волині. Це дозволяло греко-католицькому єпископату зберігати значну самостійність у діяльності своєї церкви.

У міжвоєнний період греко-католицька церква була важливою складовою українського суспільства в Галичині, і її діяльність мала великий вплив на його розвиток. В 20-30 рр. ГКЦ згідно з ініційованою Ватиканом «Католицькою Акцією» та оновленою суспільною доктриною католицизму, суттєво активізувала свою пастирську діяльність.

Свідченням росту суспільного впливу церкви в українському суспільстві в Галичині в міжвоєнні десятиліття було, зокрема, збільшення кількості культурно-освітніх закладів, які розвивали свою діяльність під опікою церкви, та зміцнення в межах українського національного руху католицької суспільно-політичної течії. Її становили ряд суспільно-політичних організацій, що вели свою діяльність на ідейних засадах греко-католицької церкви та під визначальним впливом греко-католицького духовенства.

3. У міжвоєнний період національне питання лишалося нерозв'язаним, із зростанням напруженості між панівними націями та утисненими меншинами воно ставало вибухонебезпечним.

Близько 7 млн. українців, в основному колишніх підданих Габсбурзької монархії, виявилися єдиною великою нацією, що тоді не завоювала незалежності. Більшість українців уходили до складу Польщі, решта жила в Румунії та Чехословаччині. Ставши скрізь, і особливо в Польщі та Румунії, об'єктом дискримінаційної політики, західні українці були пройняті майже нав'язливим прагненням до самоврядування, що, на їхню думку, вирішило б їхні політичні, соціально-економічні та культурні проблеми.

УНДО – Українська народно-демократична організація. Вона утворилася в 1925 р. в результаті злиття Трудової партії з рядом менших угруповань. Незважаючи на зміну назви, УНДО фактично являла собою прямого спадкоємця довоєнної Національно-демократичної партії, що була провідною західноукраїнською партією до й під час польсько-української війни 1918-

1919 рр. Це по суті ліберальна партія виступала за конституційну демократію та незалежність України.

Радикальна партія. Соціалістичні тенденції в середовищі західних українців були сильними, хоч і фрагментарними. Головним їхнім виразником виступала Радикальна партія – найстаріша з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого поділу земель серед селян, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Але вона також підкреслювала, що цих цілей не можна досягти, доки не буде встановлена незалежна держава, котра об'єднає всіх українців. Тому в 20-30-х роках радикали, які раніше рішуче підтримували ЗУНР, виступили переконаними противниками СРСР і Польщі – цих головних ворогів української незалежності.

Комуністична партія Західної України (КПЗУ) у 20-ті роки на Західній Україні швидко поширювалися прорадянські погляди. Великою мірою це була реакція на прихильність західних держав до поляків, на їхнє потурання гнобленню Польщею національних меншостей. Західним українцям також імпонували політика українізації у радянській Україні та відродження селянства за непу. Щоб стимулювати ці тенденції, радянський уряд призначав своїми консулами у Львові українців, намагався привернути до західних українських інтелектуалів і студентів пропагуючи досягнення радянської України та обіцяючи їм теплий прийом.

У 1929 році після кількох підготовчих конференцій представники УВО та студентських груп зустрілися у Відні й заснували Організацію українських націоналістів (ОУН). Більшу частину її членів складала галицька молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Є. Коновалець та його соратники.

На відміну від співвітчизників у радянській Україні, західні українці не зазнали таких драматичних соціально-економічних змін, і навіть за вкрай убогого життєвого рівня їхніми думками володів не дискредитований сталінщиною комунізм, а інтегральний націоналізм. Відтак найбільшого поширення український націоналізм набув серед покоління західних українців, які вступили в дорослий вік у 30-х роках, і проявлявся як своєрідна суміш фанатичності та ідеалізму.

4. Відразу після окупації Галичини були ліквідовані українські кафедри Львівського університету, а обіцянка уряду заснувати окремий Український університет ніколи не була виконана. Були полонізовані й інші вищі навчальні заклади Львова – Політехніка, Академія ветеринарної медицини та Академія зовнішньої торгівлі. У відповідь українці заснували у Львові таємний Український університет (1921-1925). Закордонні університети визнали Український університет у Львові рівноправним із західноєвропейськими вищими школами та без затверджень зараховували

студентам роки навчання в ньому. Водночас функціонувала таємна українська політехніка. Проте внаслідок поліцейських переслідувань таємні університет і політехніка припинили своє існування. Ареною гострої польсько-української конфронтації стало шкільництво. Українці прагнули такої школи, яка б допомогала підносити національну культуру і свідомість, натомість урядові кола вбачали у шкільництві засіб виховання польського державного патріотизму, а в перспективі - асиміляції непольських народів.

У 1918 році, скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, Румунія окупувала українські землі. Буковинці зазнали найбільших утисків з боку румунської влади. Українців тут навіть не визнавали окремою національністю. Закон про шкільництво від 26 липня 1924 року трактував їх як " румунів за походженням, що забули рідну мову", і вимагав, аби вони віддавали своїх дітей до румунських шкіл. До 1927 року всі українські школи були закриті або румунізовані. У Чернівецькому університеті було закрито українські кафедри. Але у 1938 році, з приходом до влади в Румунії військових, почався період жорстокого, майже тоталітарного правління.

З точки зору освіти й культури чеська політика явила собою жадану зміну після інтенсивної мадяризації. Передусім різко зросла кількість освітніх закладів. Між 1914 та 1938 роками число початкових шкіл зросло з 525 до 851, а гімназій - із трьох до 11. Більше того, чеський уряд дозволив населенню користуватися в школою мовою на власний вибір. Такий лібералізм спричинив швидке зростання культурних товариств, таких як «Просвіта» й товариство русофілів ім. Духновича. Процвітали театральні трупи та хори. Культурному ренесансові сприяла творчість таких письменників, як Василь Гренджа-Донський, Андрій Карабелеш, Олександр Маркуш.

5. У становленні та утвердженні національної ідентичності вагоме місце займає релігія та конфесійна належність до етносу. Саме релігія може виступати як одна з найбільш сильних етнодиференційних і етноконсолідаційних ознак. Належність до певної конфесії гальмує або пришвидшує процеси національного самоусвідомлення. Власне конфесія за посередництва свого кліру виступає ретранслятором культурних, політичних, соціальних цінностей і моральних норм у певному етнічному середовищі.

Українці Карпат належали більшою мірою до греко-католицької і православної та меншою мірою до римо-католицької конфесій. На цих теренах мешкали також євреї, поляки, німці, угорці, румуни, які ставили доволі значний сегмент населення регіону. Конфесійна належність представників тих етнічних спільнот здебільшого збігалася з конфесійною приналежністю українців, а це, у свою чергу, становило перепони на шляху національної самоідентифікації. Винятком були євреї, поляки й німці, які,

відповідно сповідували, іудаїзм, римо-католицизм і протестантизм. На Буковині більшість українців і румунів сповідувала православ'я. Лише незначна частина українців північно-західної Буковини були представниками греко-католицької віри. У конфесійному плані більшість населення Східної Галичини становили греко-католики, які асоціювали себе з русинами, а з кінця XIX ст. – українцями. Однак варто зауважити, що незначна кількість українців також сповідувала римо-католицьку віру. Саме тому належність більшості українців Східної Галичини до однієї конфесії сприяла становленню й утвердженню української національної ідентичності.

На Закарпатті більша частина населення сповідувала греко-католицизм, ієрархія якого була цілковито змадяризована. Це, у свою чергу, значно уповільнювало національну ідентифікацію, гальмуючи її в зародку. Прошарок української інтелігенції був порівняно невеликим. В основній масі його представляло духовенство, яке було цілком змадяризоване, оскільки зазнавало тотальної асиміляції і не сповідувалося на українській національній орієнтири. Навпаки, значна частина греко-католицького духовенства на Закарпатті виконувала волю угорської державної влади й сприяла поширенню антиукраїнських настроїв серед населення. Загалом греко-католицизм перебував під значним впливом угрофілів, які використовували церкву для мадяризації населення. Форпостом обстоювання української ідентичності і носієм української етнічності на теренах Українських Карпат була греко-католицька церква. Натомість православ'я певною мірою гальмувало національний розвиток, призводило до національної невизначеності та етнокультурній інертності. Так, на Буковині православна церква служила знаряддям румунізації. Як і на Закарпатті, більша частина православного кліру була румунами і, цілком природно, обстоювала власні національні орієнтири й цінності.

Лекція № 7. Суспільно-політичне та культурне життя України в часи «пізнього СРСР» (друга половина 40-х – перша половина 80 х рр.)

План

1. УРСР в період «пізнього сталінізму» (1945 – 1953 рр.): відбудова народного господарства, голод 1945 – 1947 рр., боротьба УПА.
2. Україна в роки правління Микити Хрущова (1953 – 1964 рр.).
3. Період «застою» та криза радянського суспільства (1964 – 1985 рр.).
4. Радянська діаспора української культури другої половини XX ст.
5. Етнокультурні та етнополітичні моделі ідентичності в умовах тоталітарного комуністичного режиму.

Мета лекції: проаналізувати суспільно-політичне та культурне життя України другої половини 40-х – першої половини 80-х рр. XX ст.)

Завдання:

- відстежити розвиток народного господарства в період 1945 – 1953 рр., наслідки голоду 1946 – 1947 рр. та боротьби УПА за незалежність вільної України;
- охарактеризувати період правління М. Хрущова;
- відтворити політику Л. Брежнєва за часів періоду «застою»;
- висвітлити проблеми української діаспори в другій половині XX ст.;
- пояснити можливості української етнокультури в умовах тоталітарного комуністичного режиму.

Терміни: «пізній сталінізм», «відлига», «застій», діаспора, етнокультура, етнополітика, тоталітаризм.

Література:

1. Білоцерківський В. Я. Історія України. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 536с.
2. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник. 3-тє вид., випр. і доп. Київ: Академвидав, 2006. 688 с.
3. Горєлов М. Є. Держава і цивілізація в історії України. Київ : ЕКО-ПРОДАКШН, 2009. 879с.
4. Історія України: навчальний посібник для вузів / П.О. Бідзілля, В.Г. Бровко, Б.В. Гордєєв; фахова ред. кол.: Дєдков М.В., Івашенко Ю.В., Кладова Г.Л. Запоріжжя: Дике поле, 2002. 416с.
5. Цивілізаційна ідентичність українства: історія та сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

1. Повоєнна Україна в багатьох важливих відношеннях виявилася дуже відмінною від тієї, якою була раніше. Докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть всі українці опинилися в межах однієї держави.

Особливості відбудовчого періоду.

- значні масштаби відбудовчих робіт (більше, ніж у будь-якій іншій країні Європи);
- розрахунок лише на власні сили. а не на зовнішню допомогу. "Холодна війна" робила неможливим використання західної, перш за все, американської, фінансової та технічної допомоги;
- під час відбудови ставка робилась на важку промисловість та енергетику (88% капіталовкладень) (за рахунок легкої промисловості, соціальної сфери

та сільського господарства; на ці галузі відводилось лише 7% капіталовкладень);

- відбудова здійснювалася централізовано за чітким державним планом.
- вагома роль належала адміністративно-командній системі. Саме вона давала змогу у короткий термін мобілізувати і зосередити значні матеріальні й людські ресурси на певному об'єкті;
- непропорційно велика роль ідеології, яка знаходила свій прояв у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах – соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів;
- ускладнення процесу відбудови посухою і голодом 1946 – 1947 рр.;
- нестача робочої сили, а особливо кваліфікованої, сучасного устаткування, обладнання і технологій;
- зміцнення сталінського режиму.

У той самий час відбувся штучний масовий голод в Україні 1946-1947 рр., чисельність жертв якого досі остаточно не встановлено. Нині науковці продовжують роботу із встановлення кількості загиблих. Однак, достовірним залишається факт, що голоду можна було уникнути, якби замість грабунку селян радянське керівництво надало б їм необхідну допомогу.

У Західній Україні продовжували боротьбу герої УПА. Упродовж 1946-1949 років повстанське командування змінювало тактику боротьби, розділяючи курені на окремі сотні, а їх – на окремі чоти (до 40 осіб), а далі на окремі рої (до 12 осіб). Вони воювали, застосовуючи партизансько-диверсійні методи боротьби. У 1949 році сотні УПА були тільки в кадрованому вигляді, тобто залишався офіцерсько-старшинський кістяк, всі інші люди перейшли у збройне підпілля ОУН, яке в тій чи іншій формі проіснувало до початку 1960-х років.

2. Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. стала поштовхом до кардинальних змін в духовному житті, в економіці, серйозних змін зазнала внутрішня і зовнішня політика Радянського Союзу. Починаючи з березня 1953 р. нове керівництво СРСР, в якому поступово посилювались позиції першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, розпочало курс на лібералізацію внутрішньої політики. Цей процес отримав назву десталінізації. У вересні 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому Микиту Хрущова було обрано Першим секретарем ЦК КПРС.

Для десталінізації були характерні такі риси:

- припинення масових політичних репресій, зменшення чисельності репресивного апарату. Часткова реабілітація безпідставно засуджених;
- боротьба з культом особи Сталіна, яка активізувалась після відомої доповіді Хрущова «Про культ особи та його наслідки», виголошеної 25 лютого 1956 р. на закритому засіданні депутатів XX з'їзду КПРС;

- обмеження цензури;
- припинення кампанії боротьби проти націоналізму;
- уповільнення процесу русифікації;
- розширення прав УРСР в економічній фінансовій, юридичній сферах. У першу чергу відбулося скорочення кількості союзних та збільшення числа республіканських та союзно-республіканських міністерств. Більшість підприємств союзного підпорядкування було передано під управління УРСР. Частка промисловості, підпорядкованої уряду УРСР, в економіці України збільшилась з 30 до 76 відсотків.

- активізація дій української дипломатії та активізація контактів з зарубіжними країнами;

Позитивні зміни виявились недовготривалими. Реформа управління промисловістю 1957 – 1964 рр. виявилась неефективною, вона призвела до ще більшої бюрократизації економіки. Аграрна політика у 1958 – 1964 р. і посуха 1963 р. призвели до продовольчої кризи.

Причинами економічних невдач були:

- адміністративно-командна система не могла діяти достатньо оперативно, впершу чергу у справі впровадження нових технологій;

- відсутність господарської самостійності промислових підприємств та колгоспів;

- відсутність прямого взаємозв'язку між якістю продукції та величиною заробітної плати;

- неможливість повноцінної дискусії в середині керівництва, волонтаристські методи управління М. Хрущова не дозволяли вчасно виявити та ліквідувати недоліки економічної політики;

- гонка озброєнь, в яку втягнулось радянське керівництво відволікала від потреб народного господарства великі кошти та значні матеріальні цінності.

3. З приходом у жовтні 1964 р. до партійного керівництва Л. Брежнєва і його команди відбулась відмова від поєднання в одній особі посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Головою уряду СРСР обрали О. Косигіна, першим секретарем ЦК КПРС – Л. Брежнєва. Проте вже в 1966 р. було відновлено посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, яким став Л. Брежнєв, а Президія ЦК КПРС була повернута назва, що існувала до XIX партз'їзду - Політбюро.

Уже в середині 60-х рр. стало зрозумілим, що побудова комунізму для наступних поколінь, як це обіцяв М. Хрущов, є неможливою, саме тому радянська ідеологічно-пропагандистська машина почала розповідати народу про «розвинутий соціалізм» як смугу історичного розвитку неокресленої тривалості. «Розвинутий соціалізм» був перехідним періодом між соціалізмом та комунізмом. Розпочалась підготовка до розроблення нової

Конституції, яка мала закріпити завоювання та досягнення радянської влади. У жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР урочисто прийняла нову Конституцію СРСР.

У вересні 1965 р. офіційно проголошено початок економічної реформи, суть якої полягала в розширенні самостійності підприємств, зміцненні прямих договірних зв'язків між підприємствами, встановленні економічно обґрунтованих цін на вироблену продукцію.

У 70-і роки велику увагу приділено розвитку паливно-енергетичного комплексу. В УРСР у 1978 р. стали до ладу найбільша в Європі Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська, Бурштинська ДРЕС та інші потужні теплові електростанції. Виробництво електроенергії зросло зі 137,6 млрд. до 272 млрд. кВт год. в рік.

Але успіхи були тимчасовими, радянське керівництво поступово відновлювало повний контроль над економікою, самостійність підприємств знову була обмежена. У десятій п'ятирічці (1976-1980 рр.) відбувалось дальше падіння темпів економічного розвитку. Щорічні темпи зростання промислового виробництва в УРСР були на рівні 2,8 %. Рівень зношеності обладнання на промислових підприємствах досяг 48 %. З 70-х рр. частка республіки в загальносоюзних капіталовкладеннях впала удвічі. Л. Брежнев та його оточення вважало пріоритетними східні регіони СРСР. Середньорічні темпи зростання капітальних вкладень в народне господарство УРСР знизилось з 6,8% до 2,1% в десятій п'ятирічці (1976-1980 рр.). Командно-адміністративна економіка на середину 1980-х рр. вичерпала свої можливості.

4. Українська діаспора радянського періоду – збірне визначення української національної спільноти поза межами українських земель, яка має духовний зв'язок з Україною.

Українська діаспора значно поширилася й кількісно збільшилася після 1945 р. в демократичних країнах. Одразу по війні друга хвиля політичної еміграції (понад 250 000 українців) опинилася в Німеччині й Австрії, а наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. розселилася на різних континентах і країнах. Так постали нові українські громади в Австралії, у Тунісі (Бен Метір), Венесуелі і зміцнилися наявні поселення в США, Канаді, Бразилії, Аргентині й Парагваї. В Європі залишилося близько 50 000 українців, що створили нову сильну українську громаду у Великій Британії та зміцнили громади у Франції, Бельгії і Нідерландах.

Від самого початку емігранти намагалися гуртуватися при греко-католицькій церкві, внаслідок чого було створено греко-католицькі єпископати у США й Канаді. Потреба згуртування серед заокеанської еміграції, як і приклади організованості чужомовного оточення, стимулювали

українців до створення цілої мережі власних релігійних, гуманітарних, освітніх, господарських і громадянсько-політичних організацій у нових країнах поселення.

Так постали окремі національні спільноти української діаспори, які підтримували зв'язки з рідними землями та культурними центрами на батьківщині: звітди приходили книги, преса, приїздили священники, культурні діячі для роботи серед поселенців; також поширювалися нові ідеї й рухи, що виникали в Україні. Емігранти за океаном під впливом рідних земель пройшли пришвидшений процес національного самоусвідомлення, а дечим навіть перевищили людей того ж самого стану, які залишилися вдома. Слід зауважити, що в українському суспільно-політичному житті назагал майже не брали участі емігранти із Закарпаття та Лемківщини, які мали окрему церковну (греко-католицьку) організацію.

Політична ідеологія більш свідомої частини української діаспори була орієнтована на національне визволення і державну самостійність України. Щодо цього українська діаспора в США й Канаді особливо активізувалася під час Першої світової війни й українських визвольних змагань. Виняткову роль відіграла закарпатська еміграція в США, яка своїми заходами зробила вирішальний вплив на приєднання в 1919 р. Закарпаття до Чехословацької республіки. Крім політичної та фінансової допомоги, репрезентативні організації українців Канади й США направили своїх представників до Європи з метою сприяння українським позиціям на Конференції з питань миру. Українська діаспора в США підтримує зв'язки з Україною та активно намагалася впливати на політику Сполучених Штатів на користь українських інтересів.

5. Розвиток етнополітичних та етнокультурних процесів в Україні в 1920 – 1930-х рр. відбувався суперечливо. Якщо 20-ті рр. характеризувалися в основному позитивним досвідом вирішення міжнаціональних проблем, то упродовж 30-х рр. усе набуто було ліквідоване сталінським політичним режимом.

У контексті командно-адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць, що нібито не виправдали себе. Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦКП(б)У прийняло постанову «Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги».

З огляду на суперечливий характер поступу національної сфери слід звернути увагу на стан української етнічної нації. З одного боку, досягнуті вагомі успіхи в галузі освіти, культури, з іншого – зростання національної свідомості й розуміння необхідності власного незалежницького державницького курсу, викликали посилення репресій не лише щодо

національної інтелігенції, але й до всього народу. Була застосована одна з найжорсткіших форм геноциду – голодомор. Він призвів до обезлюднення сільської місцевості, яку потім інтенсивно «освоювали» переселенці з Росії, а індустріалізація покликала на Україну нові загони робочого люду з інших регіонів, у той же час масові репресії і депортації українців, ніби «буржуазних націоналістів», обумовили штучну багатонаціональність та порушення етнобуття українців.

Розпочаті згори в 1980-х рр. перебудовчі процеси гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості народів всіх регіонів СРСР, зокрема й України. У суспільно-політичному житті офіційно була дозволена критика сталінської національної політики та її наслідків, що змусило громадськість сумніватися в правильності теоретичних постулатів, на яких ґрунтувалася радянська національна теорія. Усе це відкрило можливості не лише для дискусій із суперечливих питань національної політики, які доти були закритою темою, але і, зрештою, для реалізації корінних змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Отже, в цих умовах характерними для діяльності владних структур України у сфері міжнаціональних відносин стали такі аспекти: відсутність власних державних документів та неможливість інтерпретації рішень РКП(б), ВКП(б), КПРС, що призвело до тотального наступу партійно-бюрократичного режиму на українську та інші мови, культуру, традиції та, зрештою, їх нищівного руйнування; невідповідність офіційних теоретичних висновків щодо реальних процесів, які відбувалися в національному житті України.